

DE BINNENRUIMTE

**Een onderzoek naar religieus humanisme en
institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging**

Masterscriptie

Datum: 21 juli 2022

Aantal woorden: 18414

Naam: Pelle Bast

Studentnummer: 2703196

Contact: bastpelle@gmail.com

*Vrije Universiteit Amsterdam
Faculteit: Religie en Theologie
Specialisatie: Spiritual Care
Track: interfaith Spiritual Care
Eerste lezer: Hans Alma
Tweede lezer: Suzette van IJssel*

Samenvatting

In deze masterscriptie wordt middels een kwalitatief onderzoek het onderwerp religieus humanisme verkend. Door middel van vijf diepte-interviews wordt er onderzocht welke inhoud de verschillende respondenten aan een religieus-humanistische levenshouding toekennen. Dit onderzoek is afgebakend tot een remonstrants perspectief en een humanistisch perspectief op religieus humanisme. Daarnaast is in dit onderzoek gekeken of deze inhoud van religieus humanisme ook van betekenis kan zijn voor de relatief nieuwe beroepsgroep van de institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers.

Uit de resultaten van dit onderzoek is gebleken dat religieus humanisme zich beweegt rondom een aantal spanningsvelden. Religieus humanisme neemt een tussenpositie in binnen het levensbeschouwelijke landschap in Nederland. Deze tussenpositie is niet altijd een gemakkelijke positie en lijkt een bepaalde levensbeschouwelijke spanning te creëren. In dit onderzoek is echter naar voren gekomen dat deze spanningsvelden niet enkel lastig zijn, maar ook productief kunnen zijn of zelfs als een fundamenteel onderdeel van zo'n tussenruimte ervaren kunnen worden. In zo'n spanningsveld is er namelijk de noodzaak om met elkaar in gesprek te blijven. In plaats van negatieve spanning is er dan ook sprake van iets 'op spanning houden'.

De drie belangrijkste spanningsvelden die in dit onderzoek naar voren zijn gekomen, zijn transcendentie tegenover immanentie; religiositeit tegenover rationaliteit en openheid tegenover identiteit. De belangrijkste elementen van religieus humanisme zijn in dit onderzoek geïnterpreteerd als ontloaders van deze spanning. Met name het spanningsveld van openheid tegenover identiteit kwam ook duidelijk naar voren bij de beroepsgroep van de institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging. Deze beroepsgroep laat zich niet indelen in de traditionele zuilen zoals het vakgebied deze kent. Dit roept vragen op en zet aan tot nadenken.

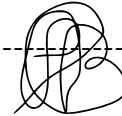
Er zijn veel overeenkomsten tussen een religieus-humanistische levenshouding en geestelijke verzorging te vinden. Door de grote diversiteit aan institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers bleek het echter moeilijk om de betekenis van religieus humanisme voor deze groep als geheel te onderzoeken. Desondanks kan de interlevensbeschouwelijke houding van religieus humanisme wel als inspiratie dienen om traditie overstijgend te gaan denken binnen het beroepsveld van geestelijke verzorging. Een manier van denken waarin de ontmoeting in 'de binnenruimte' centraal staat en de verschillende tradities deze binnenruimte aanvullen en op spanning houden.

VERKLARING 1

Hierbij verklaar ik dat deze scriptie een origineel werk is. De scriptie is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Als informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet en volledig vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

(plaats en datum)

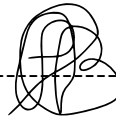

(handtekening)

VERKLARING 2

Hierbij stem ik ermee in dat mijn scriptie na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor vermenigvuldiging en interbibliothecair leenverkeer, en dat de titel en samenvatting beschikbaar worden gesteld voor externe organisaties en door de Vrije Universiteit mogen worden gepubliceerd.

(plaats en datum)

(handtekening)

Voorwoord

Het is mijn ervaring dat humanisme veel mensen doet denken aan atheïsme, of op zijn minst agnosticisme. Ik vind dat ook niet verwonderlijk gezien de uitstraling van Het Humanistisch Verbond naar de buitenwereld. Toch is dit beeld niet volledig en zijn er veel verschillende accenten mogelijk binnen het humanisme van meer atheïstisch tot religieus of spiritueel. Humanisme heeft oude wortels en is in dat opzicht geen eiland binnen het levensbeschouwelijke landschap. In Nederland ontstond een jaar voor de oprichting van het Humanistisch Verbond al een religieus-humanistische vereniging die vervolgens opging in het Humanistisch Verbond. Oprichter Jaap van Praag sprak ooit de woorden: 'Elk doorleeft humanisme is een religieus humanisme'.

Zelf behaalde ik vier jaar geleden mijn bachelor aan de Universiteit voor Humanistiek en op deze opleiding voelde ik mij als een vis in het water. Toen ik eenmaal wist dat ik geestelijk verzorger wilde worden, besloot ik mijn master aan de meer interlevensbeschouwelijk georiënteerde opleiding van de Vrije Universiteit in Amsterdam te volgen. Hier begon ik mijzelf opnieuw vragen te stellen: mis ik als geestelijke verzorger niet iets zonder religieuze achtergrond, zonder godsbeeld en zonder hechte gemeenschap met rituelen die andere levensbeschouwelijke gemeenschappen vaak wel kennen?

Ik begon mijn eigen humanistische achtergrond te bevragen en ging opnieuw op zoek naar mijn levensbeschouwelijke positie en eigenheid als geestelijk verzorger. Deze persoonlijke zoektocht zet zich voort in dit onderzoek naar religieus humanisme. In het nawoord van deze scriptie kom ik hier op terug en reflecteer ik op mijn eigen ontwikkeling. Het levensbeschouwelijke landschap in Nederland is in een kort tijdsbestek enorm veranderd. Deze verandering fascineert mij en vormt voor mij een belangrijk aanknopingspunt om na te denken over het vakgebied van institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging.

Een hartelijke dank aan iedereen die heeft bijgedragen aan de totstandkoming van deze scriptie. Ten eerste natuurlijk alle respondenten die openhartig hun persoonlijke verhalen met mij hebben gedeeld. Daarnaast bedank ik Hans Alma voor haar interesse en begeleiding gedurende het gehele traject; Milena Bussink en Jacco van Sandijk voor het kritische meelesen en corrigeren van taal en tot slot Jeanne Rouwendaal voor het meelesen en het uittekenen van de illustraties.

Inhoudsopgave

1. Probleemstelling, **6 - 8**

2. Theoretisch Kader, **9 - 24**

3. Methode, **25 - 30**

4. Resultaten, **31 - 46**

5. Conclusie, **47 - 52**

6. Discussie, **53 - 54**

Nawoord, **55-56**

Bibliografie, **57 - 58**

Bijlagen, **59 - 60**

1. Probleemstelling

De afgelopen decennia is er ontzettend veel veranderd op levensbeschouwelijk gebied in Nederland. Waar vroeger het christendom alom aanwezig was, is er nu een divers en diffuus levensbeschouwelijk landschap ontstaan. Naast het christendom zijn er ook andere levensbeschouwingen bepalend geworden in Nederland. Vanuit een recent gepubliceerd onderzoek van het Sociaal Cultureel Planbureau¹ blijkt echter dat met name een afname in geloof typerend is voor de situatie in Nederland de afgelopen decennia. Atheïsten en agnosten vormen inmiddels een meerderheid in Nederland. Een korte bloeiperiode van nieuwe spiritualiteit lijkt inmiddels ook weer op zijn retour volgens het Sociaal Cultuur Planbureau en er lijkt vooral een scepsis te ontstaan ten opzichte van zowel geloof in een hogere macht als spiritualiteit.

Charles Taylor geeft in zijn bekende werk 'A Secular Age' echter een alternatieve interpretatie van deze levensbeschouwelijke dynamieken. Ondanks de secularisering die door Europa trekt zal volgens Taylor (2017) het transcendente, dat wat ons overstijgt, telkens weer inbreken in dat wat hier is; wat bij Taylor het immanente wordt genoemd. Dat we in een seculiere tijd leven betekent volgens hem dus niet zozeer een einde van religiositeit. Nieuwe geloofsomstandigheden maken hun opwachting. Is het in deze context dan tijd voor een nieuw verhaal, nu de traditionele vormen van geloof voor steeds meer mensen hun geloofwaardigheid lijken te verliezen? Of is het juist typerend voor deze tijd dat er niet langer één verhaal is?

Ergens tussen alle bestaande levensbeschouwelijke tradities in, zijn er mensen die zich thuis voelen bij de term 'religieus humanisme'. Alleen al in die benaming lijkt een pluraliteit aan verhalen samen te komen. Het lijkt haast ongrijpbaar en maakt nieuwsgierig: wie zijn deze mensen die zich religieus humanisten noemen? Waar bewegen zij zich en hoe kijken zij naar zichzelf, de aarde en naar de hemel? Oostdijk (2019) beschrijft in zijn boek Pioniers en Bruggenbouwers de ontstaansgeschiedenis van religieus humanisme in Nederland. In zijn boek wordt duidelijk dat je in ieder geval twee groepen kunt onderscheiden: mensen die vanaf de humanistische kant naar het religieuze toe bewegen en mensen die vanuit een religieuze achtergrond het humanisme opzoeken.

Ook het vak van geestelijke verzorging, dat van oudsher uitsluitend werd ingedeeld aan de hand van de verschillende levensbeschouwelijke tradities, is aan verandering onderhevig. Waar voorheen een zending vanuit een levensbeschouwelijke organisatie nodig was om aan het werk te kunnen, bestaan

---

¹ Zie: <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2022/03/24/buiten-kerk-en-moskee>

er tegenwoordig institutioneel niet-gezonden² geestelijk verzorgers. De Vrije Universiteit in Amsterdam is één van de drie opleidingen in Nederland die geestelijk verzorgers opleiden tot deze nieuwe beroepsgroep. Op 2 december 2021 hield Hans Alma haar oratie naar aanleiding van haar aanstelling tot hoogleraar aan de Vrije Universiteit Amsterdam met de leerstoel 'Geestelijke Zorg en Religieus-Humanistische Zingeving'. Zij spreekt in haar oratie over de rol van verbeelding in de paradoxale verwevenheid van het mogelijke en onmogelijke. Ze eindigt met de zin: 'Geestelijke zorg speelt zich daar af waar mogelijk en onmogelijk elkaar raken, op de zoom of rafelrand van ons bestaan' (Alma, 2021, p.18).

Institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging lijkt zich moeilijk in te voegen naar de bestaande levensbeschouwelijke stromingen. Deze beroepsgroep lijkt net als religieus humanisme een tussenpositie in te nemen binnen het levensbeschouwelijke landschap. Hoewel andere denominaties in het vak van geestelijke verzorging een duidelijk vertrekpunt hebben ligt dat bij de institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers anders. Je zou zelfs kunnen stellen dat het ontbreken van één duidelijk vertrekpunt hen juist kenmerkt. Hierdoor ontstaat echter wel een lacune: want wat maakt hen dan tot één groep; en welke kenwaarden en uitgaansposities horen daar dan bij? Misschien dat institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers iets kunnen leren van de religieus-humanistische levenshouding. Ze lijken zich immers in een vergelijkbare positie te begeven in het levensbeschouwelijke landschap in Nederland. In dezen is het dus interessant om te kijken wat het religieus humanisme kenmerkt en hoe deze kenmerken van betekenis kunnen zijn voor institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers.

§ 1.2 Vraagstelling

Welke kenmerken van een religieus-humanistische levenshouding komen naar voren vanuit een humanistisch en een remonstrants perspectief en hoe kunnen deze van betekenis zijn voor de beroepsgroep van de institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers?

§ 1.3 Deelvragen

- *Welke kenmerken van een religieus-humanistische levenshouding komen naar voren vanuit een remonstrants perspectief?*
- *Welke kenmerken van een religieus-humanistische levenshouding komen naar voren vanuit een humanistisch perspectief?*

---

² Institutioneel niet-gezonden is de officieel gekozen titel voor deze beroepsgroep. Soms wordt deze groep ook aangeduid als ongebonden, of zoals bij de opleiding aan de Vrije Universiteit: Interlevensbeschouwelijk (interfaith).

- *Welke kenmerken van een religieus-humanistische levenshouding kunnen van betekenis zijn voor de beroepsgroep van institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers?*

§ 1.4 Doelstelling & relevantie

Dit onderzoek beoogt twee uitkomsten: kennis en inzicht in de levensbeschouwelijke positie en inhoud van religieus humanisme en het verstevigen van de kernwaarden en uitgangspunten van institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorger. Dit is relevant voor geestelijk verzorgers die hun beroep uitoefenen als institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorger en voor de beroepsvereniging van de VGVZ voor de 'sector van institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers' (SING). Omdat deze beroepsgroep relatief nieuw is en daarom nog volop in ontwikkeling is onderzoek van wezenlijk belang.

Daarnaast zal dit onderzoek kunnen bijdragen aan een algemener debat aan de Faculteit Religie en Theologie over wat binnen de Vrije Universiteit Amsterdam 'transformations of religiosity', wordt genoemd. Er is ontzettend veel beweging in het religieuze landschap in Nederland. Onderzoek naar deze dynamieken helpt om veranderingen beter te kunnen plaatsen in een breder perspectief en bij te dragen aan vertalingen die voor de praktijk van belang zijn; in dit geval de praktijk van geestelijke verzorging.

In concrete zin draagt het bij aan de leerstoel: 'Geestelijke Verzorging en Religieus-Humanistische Zingeving' die Hans Alma bekleedt. Daarnaast is er contact met historicus Jos de Wit die momenteel bezig is aan een boek over religieus humanisme. Eerder schreef hij het boek 'Kopstukken van het Humanisme'. Voor zijn boek over religieus humanisme zou dit onderzoek een bijdrage kunnen leveren op empirisch gebied. Voornamelijk het remonstrantse perspectief zou hier een toevoeging kunnen zijn omdat hier nog weinig over bekend is.

2. Theoretisch Kader

§ 2.1 Leven in een Seculiere Tijd

§ 2.1.1 De axiale wending

Charles Taylor omschrijft in zijn boek 'A Secular Ages' op genuanceerde en verdiepende wijze wat het betekent om te leven in een seculiere tijd. Veel mensen zullen denken aan de scheiding tussen kerk en staat of zoals Taylor (2007) omschrijft: de mogelijkheid van een publiek leven zonder ontmoeting met God. Anderen zullen het misschien breder opvatten en denken aan de meer algemenere tendens van mensen die zich van God afwenden en minder vaak naar de kerk gaan. Taylor voegt zelf een derde interpretatie van seculariteit toe en omschrijft deze als de verschuiving van een samenleving waarin God onbetwist en niet gecompliceerd is, naar één waarbij God een optie is geworden naast andere mogelijkheden en vaak niet de makkelijkste optie om te omarmen (Taylor, 2007, p.3). In deze derde modus van seculariteit ligt een kans om zowel religie als humanisme in een nieuw en breder kader te plaatsen dat ons iets kan leren over hun relatie tot elkaar en hun relatie tot onze huidige samenleving.

De bron van deze derde modus kunnen we vinden in de periode die door Karl Jaspers wordt geduid als *Achsenzeit*, dat in het Nederlands wordt vertaald als axiale tijd of axiale wending. Omwille van het doel van deze scriptie wordt er voornamelijk gebruik gemaakt van het werk van Laurens ten Kate, die zowel Taylor als Jaspers interpreteert en bruikbare verbanden legt met de moderne tijd. De axiale wending vindt volgens Jaspers plaats tussen 800 en 200 voor Christus, maar wordt door latere cultuurhistorische interpretaties geduid als een proces dat start rond het millennium voor Christus en doorloopt tot in onze huidige tijd: de axiale tijd is dus eigenlijk nooit afgelopen, en begeleidt onze geschiedenis (Ten Kate, Poorthuis, 2017).

Het voorstellingsvermogen van beelddenkers is wellicht al gaan werken, want het woord 'axiale wending' verklaart zichzelf gedeeltelijk: het gaat om een verandering in de geschiedenis alsof deze om een as heen draait en hiermee fundamenteel omslaat (Ten Kate, Poorthuis, 2017). Kort gezegd verlaat de mens in deze periode de oude godenwereld waarin alles als 'gegeven' was en het lot van de mens in de handen van de goden lag. Rondom deze tijd ontstaan over de gehele wereld religies waarin de mens verder op afstand komt van het heilige: de goden trekken zich terug en zijn niet meer zo intiem betrokken op het menselijke leven zoals dat eerst het geval was (Ten Kate, 2015). Een wereld van

polytheïstische religies met meerdere intieme goden verandert naar een wereld van monotheïstische religies met één abstracte God.

Deze wending heeft volgens Ten Kate en Poorthuis (2017) vele consequenties: een versnelde opkomst van de techniek en wetenschap, nieuwe vormen van maatschappij-inrichting, politiek en de opkomst van filosofie en vrije creativiteit. Wellicht op het eerste oog paradoxaal, maar het is juist in deze periode, waarin de afstand tussen God en mens groter wordt, dat de theologie ontstaat en belangrijk wordt. Als de vanzelfsprekende relatie met het heilige wordt doorbroken, gaat men juist opzoek naar deze relatie. Theologie gaat over het nadenken en reflecteren op de relatie met het heilige, wat aan interesse wint in een tijd waarin de relatie tussen mens en God telkens in beweging is (Ten Kate, Poorthuis, p.17).

Interessant aan deze theorievorming is dat Ten Kate (2015) het ontstaan van het humanisme in hetzelfde tijdsgewricht plaatst en daarmee als een typisch axiaal verschijnsel duidt. Hij gaat nog verder door te stellen dat de axiale wending de grondslag is van onze huidige humanistische cultuur en dat de monotheïstische godsdiensten hier onbetwistbaar onderdeel van uitmaken. In zijn tekst 'Sacraliteit & Seculariteit' interpreteert hij de verbanning uit de Hof van Eden en de kruisiging van Jezus Christus als typisch humanistische kenmerken van het christendom. Telkens weer wordt de mens zelf verantwoordelijk en neemt God afstand, of neemt de mens afstand van God? Vanuit dit licht bezien, klinkt de onderzoekscasus religieus humanisme al minder vreemd in de oren; blijkbaar hebben de twee meer met elkaar van doen dan een eerste ingeving doet vermoeden.

§ 2.1.2 Het Levensbeschouwelijk landschap in beweging

Als we kijken naar de actuele situatie in Nederland, kan er gesteld worden dat godsdienst in Nederland al enige tijd aan verandering onderhevig is. Iets waar de meeste mensen zich wel bewust van zullen zijn, is de terugloop in kerkbezoek. Tegelijkertijd kunnen we spreken van een steeds diverser levensbeschouwelijk landschap onder andere door globalisering en (arbeids)migratie. Staf Hellemans, emeritus professor aan de Tilburg School of Catholic Theology, spreekt in zijn afscheidsreden in 2019 over een nieuw pluralistisch religieus veld waarin '(...) allerlei religies, bewegingen en groepen over en door elkaar heen buitelen' (Hellemans, 2019. p.32). Het voorheen christelijk georiënteerde Europa maakt een grote transitie door waarvan de uitkomst nog koffiedik kijken is. De heersende monopolies zijn sinds 1960 aan het afbrokkelen en 'als gevolg van de mondialisering en van migratie zijn alle grote religies - Islam, Boeddhisme en Hindoeïsme - neergestreken in de vroegere monopoliegebieden' (Hellemans, 2019 p.32). We zijn volgens Hellemans geëvolueerd naar een pluraal en gevarieerd religieus veld dat bovendien sneller verandert dan ooit.

Dat het levensbeschouwelijk landschap sneller verandert dan ooit, onderschrijft ook het recent gepubliceerde onderzoek van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP)³. In maart 2022 publiceerde het SCP een onderzoek dat voornamelijk ingaat op een groter wordende groep mensen die niet zijn aangesloten bij een levensbeschouwelijke gemeenschap. Na de twee eerder gepubliceerde onderzoeken 'De religieuze beleving van moslims in Nederland' en 'Christenen in Nederland' vormt het onderzoek 'Religie in een pluriforme samenleving' het slotstuk van dit drieluik. Het rapport opent niets verbazend met de stelling: 'In levensbeschouwelijk opzicht toont het huidige Nederland een pluriform beeld' (De Hart, Houwelings, & Huijink., 2022, p.6). Dit gaat van christenen en moslims met een afkeur voor atheïsme en alternatieve spiritualiteit tot vrijzinnige milieus waarin de christelijke traditie juist wordt vermengd met alternatieve spirituele noties (De Hart et al., 2022, p.6). Daarnaast is er nog een groep van mensen zonder duidelijke levensbeschouwing die reikt van cultuurchristenen⁴ en alternatief spirituelen tot atheïsten en agnosten.

Uit het onderzoek van het SCP komt naar voren dat secularisering duidelijk zichtbaar is in Europa met Nederland als koploper. De groep atheïsten en agnosten is volgens vergelijkend onderzoek dusdanig toegenomen, dat er vanaf 2017 gesteld kan worden dat ongelovigen meer dan de helft van de Nederlandse bevolking uitmaken. Van secularisering op wereldschaal is echter geen sprake volgens het SCP. Opvallend is dat slechts één op de tien Nederlanders zichzelf een overtuigd atheïst noemt. De leegloop van kerken kan dan ook eerder worden verklaard, in lijn met de derde interpretatie van secularisering van Taylor (2007), uit het feit dat steeds meer mensen nog kunnen geloven. Italië is een grote uitschieter in het onderzoek en lijkt één van de weinige landen in Europa te zijn waar secularisering nog weinig grip krijgt. Een mogelijke verklaring volgens het SCP is dat Italië als katholiek land geen reformatie geschiedenis kent waarin het meer individualistische en rationele protestantisme een eerste opstap heeft kunnen zijn naar modernisering en secularisering (De Hart et al., 2022, p.13).

In een wat ouder onderzoek 'God in Nederland' kijken Dekker, De Hart en Peters (1997, p.19) ook naar de meer inhoudelijke geloofsvragen en constateren een verschuiving naar een meer immanent denken. Dit uit zich bijvoorbeeld in overtuigingen omtrent Christus: steeds minder mensen geloven dat Jezus Christus is gezonden door God en steeds meer mensen kunnen zich vinden in de stelling dat Christus een bijzonder mens was met buitengewone gaven, alsook de stelling dat Christus een gewoon mens was zoals iedereen. 'In traditioneel-

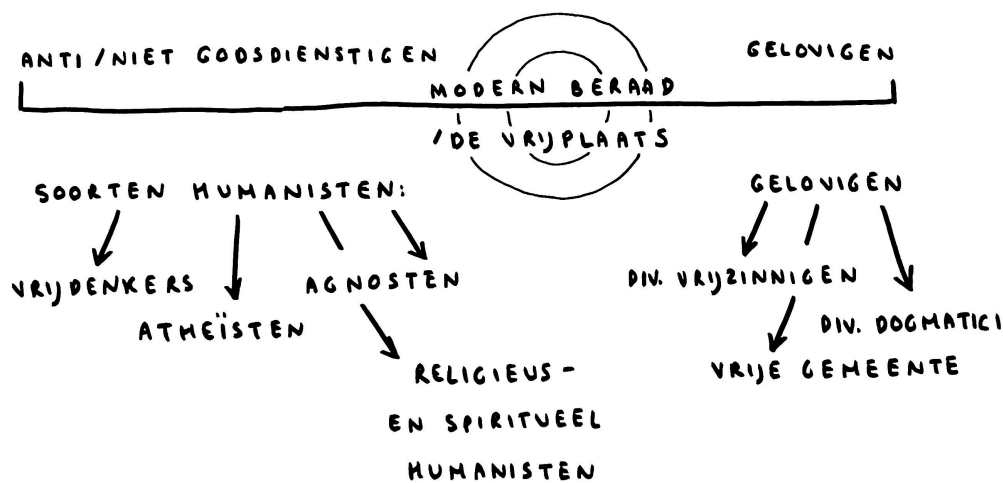
---

³ Vanaf hier wordt deze bron vermeld als De Hart et al. 2022.

⁴ Groep mensen die de waarde van het christendom voor de Nederlandse cultuur waardeert, maar zelf geen praktiserend christen is.

kerkelijke termen kunnen we zeggen dat er een verschuiving in de richting van vrijzinnigheid heeft plaatsgevonden' (Dekker et al., 1997, p.19). Tegelijkertijd lijkt vrijzinnigheid zich nog altijd in marge af te spelen en hebben de meeste vrijzinnige gemeenschappen niet meer dan enkele duizenden leden. Los van de precieze cijfers, is het duidelijk dat er beweging is in het middengebied van het levensbeschouwelijk landschap met zoekenden, spirituelen, vrijzinnigen en ongebonden mensen.

§ 2.1.3 De tussenruimte

Afbeelding A

Het tussengebied (schema overgenomen uit *Pioniers en Bruggenbouwers* van Marco Oostdijk)

Het hierboven beschreven middengebied wordt door Marco Oostdijk als tussenruimte aangeduid⁵ in zijn boek *Pioniers en Bruggenbouwers*. Deze tussenruimte bekleedt het gehele gebied tussen de uiterste polen van de strenggelovige tot de anti-godsdienstigen van het levensbeschouwelijk landschap. Deze stelling laat natuurlijk nog behoorlijk veel aan de verbeelding over en bovendien zijn er geen werkelijke grenzen te vinden, maar is het slechts een schematische voorstelling die ook nog eens aan verandering onderhevig kan zijn. Zoals te zien in afbeelding A worden aan de niet-godsdienstige zijde van het schema de vrijdenkers het meest naar links geplaatst met daaropvolgend de atheïsten en de agnosten. Aan de andere zijde vinden we van rechts naar links dogmatici, vrije gemeente en vrijzinnigen. Precies middenin is plaatsgemaakt voor religieus- en spiritueel humanisten; zij nemen dus een middenpositie in, in ons levensbeschouwelijk landschap volgens Oostdijk (2019). Opvallend is dat de vrijzinnigen duidelijk een positie rechts van de religieus humanisten innemen, terwijl bijvoorbeeld het Apostolische Genootschap en de Remonstrantse

⁵ Eerst tussengebied, maar op advies van prof. Ten Kate tussenruimte genoemd.

Broederschap (vrijzinnige gemeenschappen) zichzelf religieus humanistisch positioneren. Je kunt je dus afvragen of zij dan niet ook meer richting het midden gepositioneerd dienen te worden.

Te midden van al deze veranderingen merkt Oostdijk (2019, p.67) een algemene tendens op waarin men steeds meer naar het midden opschuift. Hoewel er dus volgens verschillende auteurs een beweging richting het midden gaande is, waarbij je zou denken dat de spiritueel zoekende mensen voor het oprapen liggen, lijkt de werkelijkheid complexer in elkaar te steken. Op het schilderij *Zielenvisserij*⁶ uit 1614 verbeeldde Adriaen Pietersz. van de Venne hoe toentertijd de zoekende gelovigen voor het oprapen lagen voor het opkomende protestantisme. Maar hoe zouden we de huidige situatie ons moeten voorstellen? Het SCP constateert in ieder geval dat het afnemende geloof in God niet massaal wordt vervangen door een geloof in een hogere macht of kracht: 'Naarmate we dichter bij de huidige tijd komen, lijkt het oude geloof vooral plaats te maken voor scepsis ten aanzien van beide' (De Hart et al., 2022, p.36). Daarnaast lijken de randen van dit voorgestelde geloofsspectrum ook aantrekkelijk in de huidige samenleving. Wanneer we kijken naar de nieuwsberichten over radicalisering dan lijkt het eerder of de uiterste kanten van het geloofsspectrum in omvang toenemen.⁷ Des te meer reden om te gaan kijken naar die groep mensen die zich bewegen in die tussenruimte; mensen die een brug proberen te slaan tussen geloof en ongelooft en tussen religie en humanisme. Mensen die een onzekere positie durven in te nemen in een onzekere tijd.

§ 2.2 Tussen Humanisme en Religie

2.2.1 Humanisme

Er zijn verschillende manieren om het woord humanisme op te vatten. Ten Kate (2015, p.8) gebruikt hiervoor de beeldspraak van drie cirkels waarbij de grootste cirkel humanisme interpreteert als een grondtrek van de westerse cultuur, de middelste cirkel humanisme interpreteert als een levenshouding waarbij humanistische waarden worden nagestreefd, en de binnenste cirkel kijkt naar het al dan niet aangesloten zijn bij het humanistisch verbond. Het gaat er hierbij niet om één interpretatie te kiezen, maar om inzichtelijk te maken hoe humanisme op verschillende lagen toegepast en opgevat kan worden. Ik zal starten bij de binnenste cirkel met de concrete situatie in Nederland en de twee grotere cirkels gebruiken als opstap naar het hoofdstuk over het remonstrantisme.

---

⁶ Zie: <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/SK-A-447>

⁷ Zie bijvoorbeeld de toename aan terroristische aanslagen van 2015 in de tijdlijn van de AIVD: <https://www.aivd.nl/onderwerpen/terrorisme/tijdlijn-van-aanslagen-in-het-westen>

Het humanistisch verbond werd opgericht vlak na de tweede wereldoorlog in 1946 en dat was geen toeval. Steeds meer mensen waren niet langer aangesloten bij een kerk en door de tweede wereldoorlog voerde een nihilistisch wereldbeeld de boventoon. Het verbond stelde zich zichzelf twee doelen: opkomen voor de zogenaamde 'buitenkerkelijken', en een tegenwicht zijn voor het opkomend nihilisme (Kuijman, 2001, p.9). Het humanistisch verbond wordt dan ook vaak geduid als een seculiere levensbeschouwing: een onderdak voor ongelovigen. Op welke manier het humanistisch verbond zich verhoudt en uitspreekt over geloof is aan verandering onderhevig. Dit is terug te vinden in de terminologie rondom humanisme. Denk bijvoorbeeld aan 'atheïstisch humanisme' of 'seculier humanisme', maar ook 'inclusief humanisme' dat volgens Derkx (2008) op de Universiteit voor Humanistiek als uitgangspunt wordt genomen.

Wat veel mensen niet weten, is dat een jaar voor de oprichting van het Humanistisch Verbond in Nederland er een Religieus Humanistisch Verbond was opgericht en dat deze vereniging uiteindelijk is opgegaan in het Humanistisch Verbond. In het boek 'Pioniers en Bruggebouwers' beschrijft Marco Oostdijk de voorgeschiedenis van deze religieuze humanisten in Nederland. Hierin wordt duidelijk dat religie, en ook spiritualiteit, altijd onderwerp van discussie zijn geweest binnen het Humanistisch Verbond. Hoewel er zeker in de beginperiode van het verbond een sterk afzetten tegen geopenbaarde religie viel op te merken, heerste er altijd discussie en ambivalentie en werd het Humanistisch Verbond niet alleen gevormd door atheïstische of agnostische leden. Zo citeert Oostdijk (2019) veelzeggend oprichter Jaap van Praag: 'Elk doorleefd humanisme is een religieus-humanisme' (p.39).

Kijkend naar het hedendaags beleid dat wordt gevoerd door het Humanistisch Verbond vind je niet zoveel terug van deze religieus-humanistische stroming. 'Vrij denken, samen leven', toont de slogan op de voorkant van de informatiefolder. In slechts vier woorden maakt dit de twee kernprincipes van de humanistische gedachte duidelijk: vrijheid en verantwoordelijkheid. Kijkend naar recente campagnes van het Humanistisch Verbond, zijn deze vaak gericht op het tegengaan van onderdrukking en dogmatiek binnen geloof. Neem bijvoorbeeld de campagne 'What's my crime', waarin steun wordt betuigd voor mensen die van hun geloof vallen in landen waar dit niet getolereerd wordt. Binnen het motto 'vrij denken, samen leven' heel goed te verantwoorden, maar waar zijn de mensen die zichzelf als religieus-humanistisch aanschouwen binnen het verbond? Er lijken weinig aanwijzingen te zijn dat het zoeken naar overeenkomsten en het in dialoog gaan over de verschillen ten opzichte van andere levensbeschouwingen momenteel bovenaan de agenda staan bij het Humanistisch Verbond.

Als we kijken naar de twee andere cirkels die Ten Kate (2015) omschrijft, waarin hij humanisme opvat als een menselijke conditie die eigen is aan onze tijd, dan komt er een genuanceerder beeld naar boven drijven. Aan de hand van het werk van Jaspers neemt hij de axiale wending zowel als beginpunt van een humanistische cultuur als startpunt van de monotheïstische religies die het religieuze landschap domineren in het westen. Hiermee wordt duidelijk dat humanisme niet enkel een afzetten tegen God kan zijn, maar dat het een emancipatie beweging van de mens is, die juist ook binnen het geloof plaatsvindt. De remonstranten zijn zo'n levensbeschouwelijke groep in Nederland waarbij het humanisme expliciet een plek krijgt binnen het christelijk geloof. Zij vormen dan ook de tweede doelgroep binnen dit onderzoek naar religieus humanisme.

§ 2.2.2 De Remonstrantse Broederschap

De remonstranten zijn een afsplitsing van de gereformeerde kerk in Nederland en hiermee dus een zijstroom van het protestantisme. De bron van de remonstranten leidt terug naar het begin van de zeventiende eeuw. De definitieve splitsing tussen het rooms-katholieke christendom en het protestantisme had slechts honderd jaar geleden plaatsgevonden toen al meerdere zijstromingen waren ontstaan. In deze religieus roerige tijden in Nederland ontstond een meningsverschil tussen twee vooraanstaande theologen aan de Leidse universiteit, genaamd Arminius en Gomarus. Dit voorval in de geschiedenis heeft uiteindelijk geleid tot een schriftelijke redewisseling die vanuit het kamp van Arminius de geschiedenis ingaat als de remonstrantie van 1610 (Cossee, Leeuwen, & Bosman-Huizinga, 2000, p.15), waaraan klaarblijkelijk de remonstranten hun naam danken.

In vijf geloofsartikelen werd toen een visie op het christelijke geloof uiteengezet die de basis zou moeten vormen voor het remonstrantse geloof. Als we kijken naar het hedendaagse remonstrantse geloof, is er inmiddels alweer veel veranderd. Hoewel in eerste instantie de Bijbel door de remonstranten als een door God geopenbaarde en onomstotelijke waarheid werd gezien, veranderde dit al snel. Er was oog voor de tijdsbepaaldheid en voorlopigheid van heilige teksten en er werden ontzuisterende vragen gesteld (Cossee et al., 2000). Er werd belang gehecht aan de eigen ervaring, en waarden als autonomie en vrijheid stonden centraal. Deze vrijzinnige houding riep ook vragen op als: valt een geloofsgemeenschap niet uitéén door een al te groot individualisme en hoe is de almacht van God te rijmen met de menselijke vrijheid? (Cossee et al., p.53 t/m 61 h.4).

Op de huidige website van de remonstranten wordt hun visie bondig uitéengezet met als eerste stelling: 'geloof begint bij jou' gevolgd door de stelling 'geloof

eindigt niet bij jou⁸. Waar in de eerste stelling wordt betoogd dat geloof over de eigen ervaring gaat en dus open staat voor een eigen mening en zelfs de vrijheid nemen om niet alles te geloven, wordt in de tweede stelling het belang benadrukt van het delen, discussiëren en tot handelen komen met elkaar: 'Zo voorkomen we dat we blijven hangen in eigen aannames. Of het bij aannames laten en er weinig mee doen'⁹. Het is dus een pleidooi voor een vrij geloof met ruimte voor discussie en eigen interpretatie, maar met de verantwoordelijkheid om hierover in gesprek te blijven en de handen uit de mouwen te steken.

Remonstranten hebben hun wortels in het christelijke geloof of nog in het evangelie van Jezus Christus, maar voelen zich gelijktijdig verbonden met het humanisme. In hun eigen woorden zeggen remonstranten dat ze de lessen van het humanisme verbonden hebben met het christelijk geloof. Hoewel het merendeel van de humanisten het woord God misschien niet zo snel in de mond zouden nemen, blijkt uit de volgende zin wel hoe hoeveel overlap er is tussen de remonstranten en de humanisten: 'God laat zich niet vangen in woorden, kerken of geloofsbelijdenissen. Dat betekent dat elk spreken over God voorlopig is. En dat er volop ruimte is voor een verscheidenheid aan inspiratiebronnen'¹⁰. Je ziet dus een duidelijke verschuiving bij de remonstranten richting een geloof dat zich afzet van tegen geloofsdogma's en ruimte laat voor een persoonlijke invulling van geloof.

§ 2.2.3 De Vrijzinnige Conditie

Om de overstap naar religieus humanisme te maken is het goed om nog even stil te staan bij het begrip vrijzinnigheid. Niet zozeer de georganiseerde vrijzinnigheid zoals die in Nederland bestaat, maar vrijzinnigheid als een menselijke conditie. Laurens Ten Kate onderzoekt deze vrijzinnige conditie in zijn essay 'De Vreemde Vrijheid', waarvan de inhoud ook de kern vormde van zijn inaugurele rede naar aanleiding van het bekleden van zijn leerstoel 'Vrijzinnige religiositeit en Humanisme' aan de Universiteit voor Humanistiek. Deze conditie is volgens Ten Kate (2016) niet in de eerste plaats een keuze, maar deze conditie is de situatie waar wij met zijn allen zijn beland en waartoe wij ons moeten verhouden:

'De situatie dat de zin van het leven, van de wereld en de geschiedenis, niet meer voorgegeven is, noch van buiten de menselijke wereld ons wordt aangereikt door God, door de soevereine vorst, door de politieke leider, door de Partij.

---

⁸ zie: <https://www.remonstranten.nl/wat-geloven-wij/>

⁹ Zie: <https://www.remonstranten.nl/wat-geloven-wij/>

¹⁰ Zie: <https://www.remonstranten.nl/wat-geloven-wij/>

Integendeel, zin moeten we zelf zoeken, en zelf vormgeven. Daarmee wordt zin een voortdurende vraag in plaats van een antwoord' (Ten Kate, 2016, p.17/18).

Verwijzend naar Charles Taylor betekent deze nieuwe conditie volgens Ten Kate geen langzame verdwijning van religie, maar eerder de totstandkoming van 'nieuwe, onverwachte verbindingen tussen immanentie en transcendentie (Ten Kate 2016, p.18). Ten Kate legt hierbij een verband tussen de vrijzinnige conditie en de axiale wending zoals beschreven in de eerste paragraaf van dit theoretisch kader. De axiale wending is immers het startpunt van de mens die zichzelf opnieuw uitvindt en de mens die vragen gaat stellen bij wat voorheen gegeven was. Hij betreedt de onomkeerbare weg van de vreemde vrijheid in de woorden van Ten Kate. Vervolgens schetst hij deze vreemde vrijheid waarin de mens zich bevindt, met verwijzing naar Camus, als een scheppende vrijheid. De mens schept zijn wereld en schept zichzelf in die wereld, en zo ontstaat er zin. Zin wordt dus niet zomaar gevonden, maar die ontstaat in de handeling van het scheppen zelf. Een zin die humanistisch in de oren klinkt, maar waarschijnlijk wordt hier niet voor niets het christelijke woord 'scheppen' gebruikt. Misschien is deze vreemde vrijheid wel een conditie die veel verwantschap toont met het religieus humanisme: Twee woorden die in eerste instantie als twee vreemden van elkaar klinken, maar bij nadere beschouwing innig met elkaar verweven lijken; hoewel niet altijd op ongecompliceerde wijze.

§ 2.2.4 Poëtisch intermezzo

De vreemde vrijheid waarin het leven continu vragen stelt in plaats van antwoorden geeft, is goed terug te vinden in kunst. Vaak geven kunstwerken ook geen antwoorden, maar kunnen ze wel gevoelens, overwegingen en vragen oproepen. Dichtkunst is bovendien al sinds de vroeg-Europese traditie verweven met de godenwereld volgens Sloterdijk (2020). Hij stelt dan ook in zijn boek Theopoëzie de vraag: 'Mag men beweren dat Homerus de dichter is geweest die dichtende de goden in de wereld heeft gezet?' (Sloterdijk, 2020, p.13). Als we dit naar het hier en nu trekken, ben ik het volstrekt eens met Laurens Ten Kate, die cabaretier Herman Finkers als boegbeeld naar voren schuift voor een verweving van geloof en ongeloof, poëzie en religiositeit.

*De veertigste van Mozart en de liedjes van Jacques Brel
zijn ook ooit verzonnen', zei ik, 'toch bestaan ze wel.
Iets kan zijn verzonnen en daardoor juist bestaan.
Dat soms iets niet verzonnen is, neemt men zomaar aan.*

*Dit lied is ook verzonnen en hoor hoe het bestaat.
Ik zing het graag omdat daarmee de hemel opengaat.
Dus, daarboven in de hemel zien wij elkander weer,*

*daar drinken wij een glaasje met Onze Lieve Heer.
Ook hij die nooit geloofde heft daar met ons het glas
en kan dan maar niet geloven dat hij ooit op aarde was.*

(tekst uit Daarboven in de Hemel door Herman Finkers)

§ 2.3 Religieus Humanisme

§ 2.3.1 Bronnen van religieus humanisme

Voor dit onderzoek heb ik voornamelijk de lijn gevolgd die Laurens Ten Kate schetst voor het humanisme, in wat hij de breedste cirkel van het humanisme noemt. De axiale wending is hierbij het startpunt van een nieuw mensbeeld waarin niet langer de goden het lot in handen hadden, maar het de mens zelf is die zijn lot schept. Met deze geschiedenis worden twee dingen duidelijk: humanisme is, hoewel soms atheïstisch geëtaleerd, in de oorsprong innig vervlochten met de monotheïstische godsdiensten. En andersom is religie ook vaak vervlochten met humanisme. Twee denkers van Nederlandse bodem die deze verflechting wisten te vertegenwoordigen zijn Erasmus en Spinoza. Het gaat voorbij aan het doel van deze scriptie om uitgebreid op hun gedachtegoed in te gaan, maar ze zullen niet onbenoemd blijven.

Erasmus leefde in Nederland zo ongeveer op het overgangspunt van de late middeleeuwen naar de renaissance en wordt voornamelijk door de remonstranten aangevoerd als toonbeeld van iemand die het christendom en humanisme met elkaar wist te verweven. Volgens Erasmus was de wereld overladen met opinies, dogma's en machtsverhoudingen die het geloof niet ten goede kwamen: 'Wat het geloof nodig heeft, is vereenvoudiging' (Huizinga, 1950 p.105). Vanwege zijn kritische lezing van religieuze teksten wordt zijn houding ook wel aangeduid onder de term bijbels humanisme. Ook Spinoza hield er eigen ideeën op na hoe de bijbel geïnterpreteerd zou moeten worden. Zijn visie waarin God niet als een entiteit op zichzelf moet worden gezien, maar waarin God gelijk staat aan het universum heeft misschien wel iets weg van een religieus-humanistische houding waarin wordt gesproken over ontzag voor de kosmos.

Zowel Spinoza als Erasmus gebruikten hun ratio en humanistische opvattingen om de heersende religieuze opvattingen te bekritisieren terwijl zij er zelf middenin stonden. Ze durfden hun nek uit te steken om kritisch te zijn toen macht en dogma's de overhand namen en toen voorgeschreven werd hoe men een waarlijk christen zou moeten zijn. Vergelijkbaar met een religieus-humanistische houding blijven zij vrijelijk hun eigen vorm van religiositeit zoeken.

§ 2.3.2 Een mantel met sterren

Er zijn maar weinig bronnen die expliciet ingaan op religieus humanisme in Nederland. Eén van de weinige bronnen is het al benoemde boek 'Pioniers en Bruggenbouwers' van Marco Oostdijk. Daarnaast geeft het boek 'Een Mantel met Sterren' van Wouter Kuijman een inkijk in religieus humanisme vanuit een humanistisch perspectief. Als iets duidelijk wordt uit deze boeken, dan is het wel de controverse rondom religieus humanisme binnen het humanisme. Het blijkt dat lang niet iedereen binnen het Humanistisch Verbond er positief tegenover staat. Het is wel opvallend dat oud voorzitter en oprichter Jaap van Praag wel degelijk als religieus humanistisch kan worden aangemerkt. Al vermeed hij het woord meestal omdat hij het een wonderterm vond: 'Je kon ook uiting geven aan fundamentele gevoelens zonder het woordje religieus te gebruiken' (Kuijman, 2001, p.20). Bij gebrek aan beter, hanteerde hij het woord soms toch en hij meende dat het te maken had met verbinden, troost of kracht vinden in iets groots, waar geen woorden voor zijn (Oostdijk, 2019, p.21). Verwijzend naar een brief van Rosa Luxemburg, noemde Van Praag dit geloof 'een mantel met sterren' die je kon behoeden voor het kleine, nietswaardige, beangstigende in het leven (Kuijman, 2001, p.20/21).

Een andere bron vanuit het humanistisch perspectief is de doctoraal scriptie 'Religieus Humanisme: Inhoud en Geschiedenis' van Louis Bouten (2007) uitgevoerd aan de Universiteit voor Humanistiek. In dit historisch-vergelijkend onderzoek wordt gekeken naar religieus humanisme vanuit een Amerikaans perspectief en wordt deze vergeleken met het Nederlandse perspectief. In het vierde hoofdstuk 'Vormen van Religieus Humanisme' concludeert de auteur uiteindelijk over de situatie in Amerika dat er ondanks de kritiek over de lichtvoetigheid en te gemakkelijke spiritualiteit een duidelijke eensgezindheid is over wat dit religieus humanisme inhoudelijk zou betekenen:

"Een open houding naar het mysterie van het leven en het bestaan, een houding van verwondering, eerbied en ontzag en uiteindelijk dankbaarheid. Erkenning van ervaringen van het heilige of in meer profane woorden dat wat van uitiem belang is, dat wat je ten diepste raakt, je inspireert en aanzet tot actie. Vaak betreft het ervaringen van eenheid, 'oneness', je één voelen, transcendentie"

Er wordt dus gesproken over het mysterie van het leven en de verwondering daarvoor, je openstellen en dankbaarheid tonen. Woorden die niet zouden misstaan in een traditioneel-christelijke omgeving. Toch is er ook een verschil op te merken en dat zit hem bijvoorbeeld in het gebruik van het woord God. Vanuit een religieus-humanistische houding wordt het woord God vrijgegeven voor eigen invulling. Dit is bijvoorbeeld ook duidelijk te zien bij het Apostolisch Genootschap dat zich expliciet religieus humanistisch presenteert. Op hun

website verhelderen ze dit door te spreken over religieuze verbondenheid met alles wat is (natuur, mens, dier, heelal) en dat deze religieuze basis zich vertaalt naar een humane levenshouding¹¹. Om deze traditie beter te bestuderen is mede door het Apostolisch Genootschap een leerstoel aan de Vrije Universiteit in Amsterdam bekostigd. Hans Alma bekleedt sinds april 2020 de leerstoel van geestelijke zorg en religieus-humanistische zingeving en gaf in haar oratie een op John Dewey geïnspireerde visie op religieus humanisme.

§ 2.3.3 Leerstoel religieus-humanistische zingeving

Als ik de uiteenzetting van Hans Alma over religieus humanisme wil belichten, kan ik eigenlijk nog beter iets verder terug duiken in haar eerder gepubliceerde teksten. Met deze teksten wordt namelijk duidelijk op welke wijze Hans Alma al bezig was zich te verbinden met het religieus humanisme zonder daar altijd expliciet deze woorden voor te gebruiken. In haar boek 'De kunst van het samenleven' uit 2018 vraagt zij zich al hardop af of we levensbeschouwing, naar aanleiding van het kunstwerk *The River* van Charles Sandison, niet kunnen voorstellen als een fenomeen zonder scherpe grenzen en afbakening. 'Herkenbaar van bron tot mondig, maar toch telkens in verandering, zich afsplitsend en weer samenkomend' (Alma, 2018, p.43). Twee jaar later in haar boek 'Het verlangen naar zin' zet zij nog een stap verder door een vervangende term voor levensbeschouwing te zoeken die beter aansluit bij onze huidige tijdsgeest en geeft de voorkeur aan levensverkenning. 'Ik kies voor levensverkenning, omdat deze term iets zoekends, iets explorerends heeft en niet alleen op onze cognitieve vermogens betrekking heeft' (Alma, 2020, p.89).

Ondanks het verzet om het geheel in een al te vaststaande vorm te gieten, komt Hans Alma uiteindelijk in haar recente oratie toch uit op een aantal uitgangspunten van het religieus humanisme. Kort samengevat luiden deze als volgt: we staan in wederkerige afhankelijkheid met andere bestaansvormen, we hebben een diep geworteld verlangen naar zin en naar waarde, en deze zin en waarde verschijnen in relaties die ons besef van 'zelf' voorafgaan. Begrip van onszelf en de wereld verschijnt in een dynamisch proces van leren en groeien waarin esthetische ervaringen een belangrijke rol spelen. Ons bestaan kenmerkt zich door zowel destructieve als constructieve creativiteit en in ons uitgenodigd voelen door de wereld en daarop bevestigend te antwoorden, kunnen wij ervaringen van resonantie opdoen (Alma, 2021). Opnieuw valt ook weer de term 'verwondering': een verwondering voor het mysterie van de kosmos zonder te kunnen en misschien ook te willen zeggen wat er achter dit mysterie schuilgaat:

---

¹¹ <https://www.apgen.nl/over-ons/veelgestelde-vragen/#religieus-humanistisch>

“Religieus humanisme vindt zijn voeding in de diepe verwondering die we kunnen ervaren bij onze waarneming van de creativiteit die werkzaam is in het universum, ten goede en ten kwade. Religieus humanisme betekent dat we de keuze maken om ons in te zetten voor vormen van creativiteit die leven versterken en die eenheid geven aan ons vaak zo versnipperde dagelijks bestaan.” (Alma, 2021, p.11).

Terwijl volgens het rapport van het SCP de meeste mensen in Nederland zich bewegen richting een levenshouding met scepsis tegenover God of welke hogere macht dan ook zijn er dus ook mensen die zoeken naar nuances en bruggen tussen geloof en ongeloof. Een zoektocht naar een nieuwe taal voor een eeuwenoud verhaal. Maar waarom eigenlijk? Er zijn waarschijnlijk vele redenen om aan te wijzen, maar ik benoem er hier in ieder geval twee: Het rapport van SCP benoemt een toenemende belasting van het individu op levensbeschouwelijk gebied. Het individu moet zelf betekenis geven aan zijn leven, is de algemene tendens. Een ontwikkeling die vrijheid, maar ook verantwoordelijkheid met zich meebrengt. Door onderzoek is deze ontwikkeling onder andere geassocieerd met een toename aan burn-outs (SCP). In dit kader lijkt een nieuwe oriëntatie op levensbeschouwing geen overbodige luxe.

Alma (2018) benoemt nog een andere reden: zij maakt zich zorgen over een verschraling van het levensbeschouwelijk landschap en met deze verschraling een gebrek aan woordenschat om tot uitdrukking te brengen wat ons ten diepste raakt. Maar als we terugrijpen op Jaap van Praag die het bij religieus humanisme had over ‘daar waar geen woorden voor zijn’ lijkt dit elkaar tegen te spreken: zijn we op zoek naar een manier om iets van de levensbeschouwelijke woordenschat te bewaren om uitdrukking te geven aan dat waar eigenlijk geen woorden voor zijn? Ik denk ik dat we precies daar zijn aanbeland waar moeten zijn: bij geestelijke zorg. Want zijn het niet bij uitstek geestelijk verzorgers die worden opgeleid om te spreken over de zaken in het leven die vaak moeilijk in woorden te vatten zijn?

§2.4 Geestelijke Zorg

§ 2.4.1 institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging

Volgens de beroepsstandaard¹² van geestelijke verzorging speelt geestelijke zorg zich voornamelijk af in situaties en levens waar het alledaagse wordt doorbroken. Dit kan natuurlijk een vreugdevol doorbreken zijn, maar vaak zal dit zijn op moeilijke momenten in het leven zoals bij verlies of ziekte. Geestelijk verzorgers bieden een luisterend oor en steun vanuit een levensbeschouwelijke achtergrond.

---

¹² <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/07/Beroepsstandaard-2015.pdf>

Het gaat vaak om ethische vragen als: wat is het goede om te doen? Of: wat is een goed leven wanneer je ernstig ziek bent? Of: hoe kan ik omgaan met iets dat mij ten diepste raakt? Volgens de beroepsstandaard zijn geestelijk verzorgers dan ook '[...] deskundig in het omgaan met levensvragen, zingeving, spiritualiteit en ethische afwegingen'¹³. Geestelijk verzorgers bieden een vrijplaats voor mensen om vrijelijk te kunnen praten op plekken waar dit vaak onder druk staat. In deze zin kan het beroep ook als politiek statement geïnterpreteerd worden omdat er ruimte wordt gemaakt in de samenleving om te vertragen, te vragen en te reflecteren.

Geestelijke zorg vond in eerste instantie plaats door pastores en predikanten en later ook humanistische raadslieden. Zij waren het luisterend oor of degenen die in woord of ritueel troost of hulp konden bieden binnen verschillende instellingen. Ondertussen heeft het vakgebied zich verbreed en geprofessionaliseerd: er is naast intramuraal geestelijke verzorging ook ruimte gekomen voor geestelijke verzorging voor mensen die thuis wonen (eerste lijn). De beroepsvereniging van geestelijk verzorgers (VGVZ) is verdeeld in acht levensbeschouwelijke richtingen van waaruit geestelijk verzorgers met een zending¹⁴ kunnen werken (Protestants, Orthodox, Katholiek, Humanistisch, Islamitisch, Joods, Hindoe, Boeddhistisch). Een recente ontwikkeling binnen de VGVZ is dat er ook ruimte is voor geestelijk verzorgers zonder zending. Eerder vonden geestelijk verzorgers al onderdak bij de beroepsvereniging Albert Camus en bij Werkverband Vrijgevestigd Geestelijke Verzorgers (WVGZ). Sinds 2013 is er binnen de VGVZ onder de naam SING een aparte denominatie voor geestelijk verzorgers zonder zending.

Er zijn een aantal ontwikkelingen die van invloed zijn geweest op deze verschuiving binnen de beroepsgroep volgens Napel-Roos, Mathijssen, Smeets & Zock (2011): Ten eerste, zoals al eerder besproken in dit onderzoek, vindt er een verschuiving plaats binnen het levensbeschouwelijke landschap in Nederland: steeds meer mensen voelen zich niet langer gebonden aan slechts één levensbeschouwelijke traditie. Ten tweede zijn er sinds 1980 steeds meer geestelijk verzorgers aan het werk zonder goedkeuring vanuit een religieuze of levensbeschouwelijke organisatie; van onderaf ontstond er dus al zoiets als institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging. Ten derde zijn er inmiddels ook opleidingen ontstaan om geestelijk verzorgers op te leiden voor het beroep

---

¹³ Zie bladzijde 7 van de beroepsstandaard: <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/07/Beroepsstandaard-2015.pdf>

¹⁴ Een zending (of ambtelijke binding) houdt in dat er de geestelijk verzorging werkt vanuit diens levensbeschouwing en ook als representant gezien kan worden van deze levensbeschouwing.

van geestelijke verzorging zonder vastomlijnde traditie. Tot slot heeft meegespeeld dat zorgorganisaties steeds meer zijn gaan focussen op kwaliteit en evidence-based methodes, waardoor professionaliteit belangrijker werd ten opzichte van spirituele gebondenheid (Napel-Roos et al., 2011. p.64).

De komst van de institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers heeft voor discussie en onzekerheid gezorgd binnen het beroepsveld (Calkhoven, Smeets & Lammers, 2013). Er lijkt een bepaalde voorzichtigheid of zelfs achterdocht te zijn over de richting van deze beroepsgroep door de gevestigde geestelijk verzorgers die wel werken met een zending. Er zijn vragen over de levensbeschouwelijke identiteit en engagement van deze groep en twijfels over het gebricoleerde karakter ervan. Anderzijds spreken de institutioneel niet-gezonden zelf over een surplus door niet slechts tot één levensbeschouwing gebonden te zijn, omdat het beter bij deze tijd past (Calkhoven et al., 2013, p.49) en bij de ontwikkeling van het beroep waarin professionalisering steeds meer op de voorgrond treedt ten opzichte van levensbeschouwelijke kleuring. Veel van deze institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers blijken zich bovendien wel degelijk thuis te voelen in een levensbeschouwelijke traditie is gebleken uit het hier bovengenoemde onderzoek; maar soms ook in meerdere. Deze houding, die door Smeets (geciteerd in Calkhoven et al., 2013) multilevensbeschouwelijke gerichtheid wordt genoemd¹⁵, is bovendien een kenmerk dat ook steeds meer collega's met een zending typeert. Het onderzoek concludeert dan ook dat deze nieuwe generatie geestelijk verzorgers, ondanks de keuze voor een levensbeschouwelijk neutrale opleiding, wat betreft beroepsattitudes niet ver verwijderd is van ambtelijk geschoolde collega's (Calkhoven et al., 2013 p.49).

§ 2.4.2 Geestelijke verzorging en religieus humanisme

Dit brengt mij op de laatste paragraaf van dit theoretisch kader waarin ik voorzichtig een koppeling leg tussen religieus humanisme en institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging. Dit wordt verder uitgewerkt in het resultatenhoofdstuk van dit onderzoek. Dit onderzoek is een eerste verkenning om te kijken welke verbanden er te vinden zijn tussen deze vorm van geestelijke zorg en religieus humanisme; en wat ze eventueel voor elkaar te betekenen hebben. Zoals beschreven aan de hand van het werk van Hans Alma, gaat religieus humanisme over een breder zoeken dan de traditionele vormen van levensbeschouwing. Vanuit deze benadering is het woord levensverkenning misschien wel eerder op zijn plek dan levensbeschouwing. Een term die misschien ook wel past bij geestelijke verzorging wanneer deze niet specifiek plaatsvindt vanuit één traditie.

---

¹⁵ Of multiple religious belonging in onderzoek van Joantine Berghuis

In het artikel van Calkhoven et al., (2013) wordt een tabel weergegeven die betrekking heeft op de levensbeschouwelijke identiteit van institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers. Een overduidelijk meerderheid geeft aan affiniteit met het christendom te hebben, zoals katholiek als protestants. Dit onderzoek is inmiddels al negen jaar oud en hiermee misschien alweer verouderd. De toestroom naar afstudeervarianten voor algemeen geestelijk verzorgers die aan het werk zullen gaan zonder levensbeschouwelijke zending zal de diversiteit van deze groep hoogstwaarschijnlijk doen toenemen. Kijkend naar de ontwikkelingen op levensbeschouwelijk gebied in Nederland zullen wellicht steeds minder mensen zich binden aan een traditie of überhaupt geen affiniteit meer hebben met een levensbeschouwing. Juist in het kader van deze veranderingen is dit onderzoek naar religieus humanisme van belang. Het lijkt erop dat binnen het religieus humanisme een zoektocht naar een traditie-overstijgende taal van start is gegaan, bijvoorbeeld te herkennen aan zinnen als: 'ontzag voor de kosmos' of 'verwondering voor het mysterie'. Een taal die geestelijk verzorgers zou kunnen aanspreken wanneer zij laveren tussen verschillende tradities en zich niet langer willen binden aan één traditie. Kan het religieus humanisme misschien iets betekenen voor de ontwikkeling van de beroepsgroep van institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers? Kan het misschien een handvat bieden om woorden te vinden in wat hierboven de tussenruimte is genoemd?

3. Methodologie

Uwe Flinck (2014, p.48) benoemt in zijn boek 'An Introduction to Qualitative Research' de groeiende interesse in kwalitatief onderzoek. De wereld kent steeds meer verschillende sociale contexten die men wil begrijpen, in zijn woorden: *the pluralization of life worlds*. In het theoretisch kader van dit onderzoek is duidelijk geworden dat in Nederland op levensbeschouwelijk gebied ook sprake is van pluralisering en dat religieus humanisme binnen dit dynamische landschap een bijzondere positie inneemt. Omdat er nog nauwelijks onderzoek is gedaan naar religieus humanisme is er voor gekozen om middels een kwalitatieve methode dit onderzoeksgebied te exploreren.

§ 3.1 Type onderzoek

Er is gekozen voor een kwalitatief onderzoek omdat er gezocht wordt naar diepgaande informatie met een beperkt aantal onderzoekseenheden. Religieus humanisme wordt in dit onderzoek onderzocht vanuit een inhoudelijk en persoonlijk perspectief. Een passende methode hiervoor is het diepte-interview. Hiermee kunnen de perspectieven van de geïnterviewde beter naar voren komen dan bij gestandaardiseerde interviews of vragenlijsten (Uwe Flick, 2014, p.326). Het onderzoek focust op het beschrijven van een religieus-humanistische levenshouding vanuit humanistisch en remonstrants perspectief. Hiermee wordt zowel het christelijke perspectief als het humanistische perspectief meegenomen. Daarnaast wordt gekeken in hoeverre deze levenshouding van betekenis kan zijn voor de beroepsgroep van institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers. De onderzoeksvraag van dit onderzoek bevat dus zowel een beschrijvend deel als een evaluerend deel.

§ 3.2 Dataverzameling

Zoals beschreven is er gebruik gemaakt van diepte-interviews voor dit onderzoek. De stijl van interviewen is *responsive* te noemen aan de hand van wat Flick (2014, p.326) hierover schrijft: Er wordt een vertrouwensrelatie opgebouwd tussen de interviewer en de respondent, de toon van het interview is voornamelijk vriendelijk en niet gericht op confrontatie. De vragen en de volgorde ervan zijn flexibel en er wordt actief gereageerd met nieuwe vragen naar aanleiding van de antwoorden van de respondent. Op deze manier is er veel ruimte open gelaten in dit onderzoek om in te gaan op dat wat van belang is voor de respondent in zijn of haar houding ten opzichte van religieus humanisme. Door gebruik te maken van een semi-gestructureerde vragenlijst is er voor gezorgd dat de belangrijkste onderwerpen bij alle respondenten aanbod zijn gekomen. Zie bijlage A voor de topiclijsten van de interviews.

Er hebben vijf interviews plaatsgevonden met vijf verschillende respondenten. Twee respondenten zijn verbonden aan het Humanistisch Verbond en twee aan De Remonstrantse Broederschap. Door deze verdeling worden beide invalshoeken, zoals deze zijn omschreven in de probleemstelling, meegenomen in dit onderzoek. Tot slot was er één interview met een expert op het gebied van institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging. Door middel van dit interview werd de nodige informatie verzameld om een goede koppeling te maken tussen religieus humanisme en geestelijke verzorging. De respondenten zijn selectief gekozen en hebben allemaal affiniteit met het onderwerp. Alle interviews hebben plaatsgevonden op het werk of in het huis van de respondent waar vrijuit gesproken kon worden.

§ 3.3 Respondenten

In samenspraak met de respondenten is er voor gekozen om dit onderzoek niet te anonimiseren. Het zijn persoonlijke verhalen, maar zonder gevoelige informatie die er om vraagt om geanonimiseerd te worden. Alle respondenten zijn op een bepaalde manier met hun werk verbonden met het onderwerp en hun positie en achtergrond is dan ook van wezenlijk belang in combinatie met de inhoud van de interviews. Alle respondenten hebben ingestemd met deze werkwijze op voorwaarde dat zij inzage kregen in de resultaten voordat het definitieve verslag werd ingeleverd. Hiermee kregen zij de mogelijkheid om aan te geven wanneer zij iets onder hun naam tegenkwamen waar zij zich niet prettig bij voelden. Sommige respondenten hebben hier dan ook gebruik van gemaakt. Dit ging telkens om kleine aanpassingen die het onderzoek an sich niet hebben beïnvloed. Om de uitkomsten van de analyse goed te kunnen plaatsen is er voor gekozen om alle respondenten in dit methode gedeelte te introduceren.

Christa Anbeek

Christa Anbeek heeft een achtergrond in godsdienstfilosofie en is momenteel bijzonder hoogleraar Theologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam voor het Remonstrants Seminarium. Daarnaast is Christa Anbeek bijzonder hoogleraar 'Woman and Care for the future' aan de Radboud Universiteit. Ze heeft ook ervaring met het vak van geestelijke verzorging omdat zij zo'n tien jaar in een psychiatrische instelling werkte als geestelijk verzorger. Ook heeft ze in het verleden gewerkt aan de Universiteit voor Humanistiek en aan de Katholieke Universiteit Tilburg. Ze schreef verschillende boeken waarin kwetsbaarheid vaak een centraal thema is. Haar carrière en levensloop getuigen duidelijk van een interlevensbeschouwelijke houding waarin het christendom, humanisme en boeddhisme een belangrijke rol spelen.

Voor Christa Anbeek is kwetsbaarheid het vertrekpunt bij een religieus-humanistische houding. Volgens haar kan er vanuit deze kwetsbaarheid een streven naar verbinding ontstaan. Vanuit een religieus-humanistische houding ontstaat er volgens Christa Anbeek een fundamentele relationele mensopvatting: "De mens is opgenomen in een netwerk van relaties. Dat zijn niet alleen menselijke relaties, maar ook de natuur, maar ook nog iets wat als een hogere dimensie ervaren kan worden". Refererend naar Hannah Arendt onderschrijft Christa Anbeek met name ons handelend vermogen als mensen en de verantwoordelijkheid die het appel van de ander op ons doet. Het delen met elkaar en het gezamenlijk reflecteren is ook essentieel voor Christa Anbeek: dat zorgt ervoor dat we niet blijven hangen in onze eigen individuele aannames, maar dat we een morele richting kunnen uitstippelen.

Koen Holtzapffel

Koen Holtzapffel is remonstrants predikant in Rotterdam en heeft eerder gewerkt in een beleidsfunctie voor De Hervormde Kerk in Den Haag. Hij heeft een achtergrond in de godsdienstsociologie en is gepromoveerd op het onderwerp eschatologie: de leer van de laatste dingen. Volgens Koen Holtzapffel is dat een wat meer dogmatisch onderwerp dat hij vanuit een vrijzinnig perspectief heeft proberen te benaderen. Als gemeentepredikant geniet hij van de verscheidenheid van het werk en maakt hij zich vooral hard voor waarden als vrijheid en verdraagzaamheid. Hij zoekt telkens de verbinding tussen humanisme en christendom waarin Erasmus voor hem een sleutelfiguur is.

Het gesprek met Koen Holtzapffel heeft duidelijk gemaakt dat De Remonstrantse Broederschap een divers gezelschap is met ongebonden zinzoekers, maar ook christenen die vanuit orthodoxe kringen op zoek zijn naar een vrijzinnigere manier van geloven. Koen Holtzapffel maakt in het interview een onderscheid tussen bijbels humanisme, christelijk humanisme en religieus humanisme waarbij religieus humanisme volgens hem de breedste benadering is. Hoewel hij voor de remonstrantse gemeenschap zowel religieus humanisme als christelijk humanisme vindt passen, geeft hij persoonlijk de voorkeur aan christelijk humanisme omdat de remonstranten zich op de één of andere manier moeten verhouden tot hun christelijke identiteit.

Mark Bos

Mark Bos is sinds een jaar directeur bij HVO-Primair, een organisatie die staat voor het humanistisch vormingsonderwijs. In 2001 begon hij met studeren aan de Universiteit voor Humanistiek en heeft na zijn studie lange tijd gewerkt voor het Humanistisch Verbond. In het interview met Mark Bos komt zijn verbinding met het humanisme duidelijk naar voren. Hij draait bij voorkeur de woorden religieus humanisme om naar humanistische religiositeit. Humanisme staat voor

hem centraal laat hij weten in het interview. Vanuit zijn eigen ervaring met en interesse in spiritualiteit zoekt hij graag het grensvlak op tussen humanisme, spiritualiteit en andere levensbeschouwingen.

De religieus-humanistische levenshouding bij Mark Bos komt met name naar voren in een open houding naar het onbekende wanneer we op de grenzen van onze ratio stuiten. Verwijzend naar Jaap van Praag is voor Mark Bos de ervaringsdimensie een essentieel onderdeel van menszijn die soms wel eens vergeten wordt binnen het humanisme: "Hij zegt ook de ervaring komt eerst en dan pas het denken en dan pas het woord; het benoemen". Uiteindelijk eindigt het interview met een utopische verbeelding van een religieus humanisme met eigen spirituele praktijken die door de humanistische toets heen zijn gekozen. Vooralsnog gaat het voor hem vooral om een verbinding en het incorporeren van praktijken uit bijvoorbeeld de boeddhistische traditie.

Brecht Molenaar

Brecht Molenaar heeft gestudeerd aan de Universiteit voor Humanistiek. Ze deed dat om later aan de slag te gaan als humanistisch geestelijk verzorger. Nadat zij ruim vijftien jaar aan het werk was in een ziekenhuis, liep ze aan tegen een aantal discoursen die dominant waren geworden: in het denken over de gezondheidszorg (verzakelijking door de invoering van de marktwerking), binnen het Humanistisch Verbond (een steeds sterkere gerichtheid op zelfbeschikking) en binnen het vakgebied van de geestelijk verzorger (de psychologisering van het begrip). Deze veranderingen hadden haar zo aan het denken gezet dat zij ter verdieping ook de master zorgethiek is gaan volgen aan de Universiteit voor Humanistiek. Ze is op een gegeven moment gestopt met haar werk als humanistisch geestelijk verzorger. Andries Baart heeft toen met haar gewerkt aan een nieuw boek over de presentiebenadering als zorgethische werkwijze. Ze ging ook les geven in de vakken 'Religieus Humanisme' en 'Ethiek, Zorgethiek en Presentie'. In coronatijd heeft Brecht Molenaar het werk als geestelijk verzorger weer opgepakt en wel in de ouderenzorg.

Religieus humanisme is voor Brecht Molenaar een levensovertuiging die je vooral probeert waar te maken in het leven zelf en die daardoor dicht op de praktijk staat. Ze geeft in het interview veel voorbeelden waaruit een religieus-humanistische levenshouding blijkt. Hierin spelen verwondering en verbijstering een belangrijke rol, met uiteindelijk als doel je te verbinden met de mensen en de wereld om je heen. Ze legt voor haarzelf een nadruk op de geleefde moraliteit binnen het kader van religieus humanisme. Iets dat zij zelf in haar scriptie performatief humanisme heeft genoemd.

Hetty Zock

Hetty Zock heeft theologie gestuurd in Leiden omdat zij geboeid was door wat mensen beweegt als zij op de één of andere manier met religie bezig zijn. Onder aanvoering van deze interesse is zij uiteindelijk ook afgestudeerd als godsdienstpsycholoog. Zelf heeft ze een vrijzinnig protestantse achtergrond waarin ze veel overeenkomsten ziet met religieus humanisme. Ze legt uit dat in haar studententijd er nog geen aparte opleiding voor geestelijke verzorging bestond: “je werd eerst predikant en dan kon je kiezen of je geestelijke verzorging ging doen”. Ze heeft met eigen ogen het vakgebied zien veranderen en heeft daar zelf ook actief aan bijgedragen.

Samen met godsdienstpsycholoog Meerten ter Borg heeft Hetty Zock in Leiden één van de eersten afstudeervarianten ontworpen voor mensen die geestelijk verzorger wilde worden, maar niet verbonden waren aan een levensbeschouwelijke gemeenschap. Uiteindelijk vertrok ze naar Groningen om aan de Rijksuniversiteit Groningen mee te werken aan de eerste afstudeervariant voor ongebonden en binnen de bachelor-master structuur.

Dat er in de in de begin periode vanuit het beroepsveld kritische vragen waren over deze nieuwe vorm van geestelijke verzorging kon zij begrijpen.

Ondertussen heeft het werk dat zij hiervoor verzette vruchten afgeworpen en zijn geestelijk verzorgers zonder zending een geaccepteerde beroepsgroep met een eigen sector binnen de beroepsverering van de VGVZ.

§ 3.4 Methode van analyse

Voor het analyseren van de data die dit onderzoek heeft opgeleverd is gebruik gemaakt van het software-programma Atlas-TI. Eerst zijn alle interviews teruggeluisterd en getranscribeerd. De uitgeschreven interviews zijn vervolgens gecodeerd in Atlas-TI. Er zijn verschillende doelen mogelijk voor het analyseren van kwalitatieve data. Aan de hand van de doelen zoals beschreven door Uwe Flick (2014, p.558) is in dit onderzoek voornamelijk sprake van het beschrijven van het fenomeen. Dit onderzoek richt zich op religieus humanisme vanuit een humanistisch en vanuit een remonstrants perspectief. Hoewel er dus een vergelijking gemaakt kan worden tussen beide perspectieven is dit niet het hoofddoel van het onderzoek. Het primaire doel is namelijk om te kijken wat deze religieus-humanistische levenshouding inhoudt en eventueel zou kunnen betekenen voor institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging.

Het analyseproces is gestart met het open coderen van alle interviews waarin de codes die gecreëerd werden vaak letterlijk voortkwamen uit de tekst of hier in ieder geval nauw aan verwant waren. Toen dit was gebeurd was begon het proces van axiaal coderen en zijn de dubbele codes samengevoegd en onbruikbare codes verwijderd. Hierdoor ontstond er een verdichting van het

materiaal. Ook zijn sommige codenamen in deze fase aangepast waardoor ze iets beter de lading dekten van de inhoud (Zie bijlage B voor een overzicht van de belangrijkste codes). Met dit overzicht aan codes was er nog niet gelijk een richting duidelijk voor de interpretatie van de codes. Om meer inzicht te krijgen is er toen een begin gemaakt aan het schrijven van de eerste stukken tekst voor een aantal veel voorkomende codes. Door vanuit het schrijven telkens opnieuw terug te gaan naar de codes en goed te kijken wat deze nu precies te zeggen hadden en welke quotes hier aan ten grondslag lagen zijn er een aantal hoofdlijnen geschetst. In eerste instantie zijn deze 'rode draadjes' genoemd: spiritualiteit/theologie, dualisme/holisme, traditie/interlevensbeschouwelijk, identiteit/openheid, waarden/praktijken, humanisme/christendom. Toen duidelijk was dat al deze 'rode draadjes' iets van doen hadden met een bepaalde levensbeschouwelijke spanning viel het kwartje. De codes kunnen geïnterpreteerd worden als ontloaders van deze spanning die ontstaat door de tussenpositie van religieus humanisme in het levensbeschouwelijke landschap. Er zijn uiteindelijk drie centrale spanningsvelden naar voren gekomen. De veelvoorkomende codes die iets te zeggen hadden over het ontladen van deze spanning zijn terug te vinden als paragrafen in het resultaten hoofdstuk.

4. Resultaten

§ 4.1 Inleiding Resultaten

De meest voorkomende code die naar voren is gekomen tijdens de analyse van dit onderzoek is ‘interlevensbeschouwelijke houding’. Uiteindelijk zijn alle respondenten die ik sprak mensen die zich in een tussenruimte bewegen waarbij het openstaan voor andere levensbeschouwingen en het samenbrengen van verschillende levensbeschouwingen fundamentele eigenschappen zijn. Maar wat uit de analyse naar voren is gekomen, is dat het openstaan in deze tussenruimte ook een bepaalde spanning met zich meebrengt. Ik zal in dit hoofdstuk de spanningsvelden die ontstaan in deze tussenruimte in kaart brengen om vervolgens per deelvraag in te gaan op de details die naar voren kwamen uit de verschillende interviews. Tijdens het analyseren werd telkens weer duidelijk dat het om hele persoonlijke verhalen en attitudes gaat. Vanuit de resultaten in dit onderzoek zullen er soms voorzichtig generale uitspraken gedaan worden, maar in de basis gaat het om persoonlijke zoektochten waarin alle respondenten zich op hun eigen manier bewegen in deze tussenruimte.¹⁶

§ 4.1.1 Spanningsvelden

De resultaten van dit onderzoek bewegen zich rondom een aantal spanningsvelden. Zoals eerder benoemd, neemt religieus humanisme een bepaalde tussenpositie in en creëert deze tussenpositie een bepaalde spanning. Ten eerste is uit de interviews duidelijk geworden dat je in deze tussenruimte niet vanzelfsprekend een allemansvriend bent; het tegenovergestelde lijkt in de praktijk soms ook het geval te zijn. Zo vertelde één van de respondenten dat de remonstranten vanuit orthodox-christelijke hoek niet altijd serieus genomen worden, omdat ze worden beschuldigd er een te humanistische houding op na te houden en hiermee de christelijke identiteit teniet doen. Vanuit humanistische hoek klinkt juist het commentaar dat de remonstranten het christendom maar niet kunnen loslaten.

De spanningsvelden lijken echter niet alleen lastig, maar kunnen ook productief zijn of ze worden zelfs als wezenlijk onderdeel van zo’n tussengebied ervaren. In zo’n spanningsveld is er namelijk de noodzaak om met elkaar in gesprek te blijven. Niet iedereen hoeft het met elkaar eens te zijn, maar je kunt door deze spanning juist kritisch blijven en in het beste geval ook nieuwsgierig en verdraagzaam naar de ander. Visueel stel ik mij voor dat de polen van het levensbeschouwelijk landschap een draad spannen die in het middengebied bijéén wordt gehouden. Behalve spanning in negatieve zin is er dan sprake van

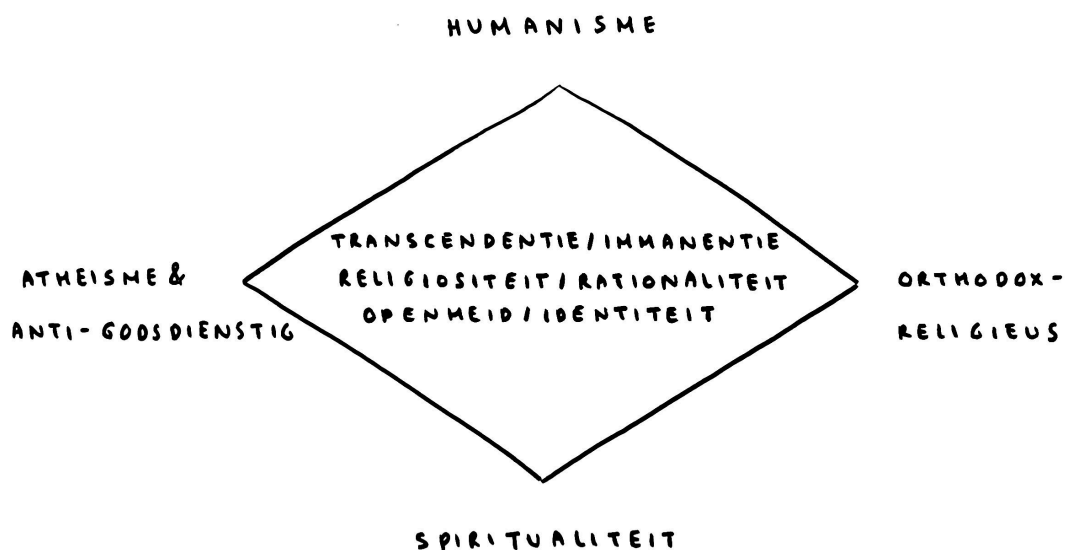
---

¹⁶ Zie de persoonlijke introducties van de respondenten in paragraaf 3.3

iets 'op spanning houden'. Dit is dan ook de inslag die ik voor het religieus humanisme in dit onderzoek zal poneren: religieus humanisme bevindt zich in een tussenruimte die op spanning wordt gehouden door de randen van deze tussenruimte.

§ 4.1.2 Het raamwerk

Het raamwerk zoals weergegeven in afbeelding A is gebaseerd op een model uit het boek 'Pioniers en Bruggenbouwers' van Marco Oostdijk. In dit model wordt een lijn wordt getrokken tussen de polen 'anti/niet godsdienstig' en 'gelovigen'. In dit model wordt religieus humanisme in het midden van deze twee uiterste polen geplaatst. Tijdens de analyse van dit onderzoek viel het op dat een model met slechts twee polen te beperkt is om de variatie van de geïnterviewde respondenten weer te geven. Daarom is voor dit onderzoek een nieuw model geschetst waarin de polen humanisme en spiritualiteit zijn toegevoegd. Hierdoor ontstaat er een raamwerk waarbinnen elke respondent een unieke plek zou kunnen krijgen binnen dit raamwerk. Het onderwerp spiritualiteit kwam veel naar voren tijdens de interviews en deze pool in het raamwerk gaat vooral over de ervaringslaag van menszijn; vaak gerelateerd aan ervaringen waarin woorden te kort schieten. Het is een algemeen besef dat we niet alles kunnen bevatten als mensen en dat het openstellen voor dit mysterie van waarde kan zijn voor iemands zingeving. Alma (2020, p.191) benoemt bijvoorbeeld in dit kader de aan spiritualiteit verwante begrippen openheid, receptiviteit en resonantie. De pool van het humanisme staat juist voor het menselijk vermogen om met zijn ratio de wereld te vatten en te begrijpen. Daarnaast gaat deze pool over een ethische houding waarin humane waarden tot uitdrukking worden gebracht.

Afbeelding B

Raamwerk religieus humanisme

Religieus humanisten bevinden zich ergens binnen dit raamwerk en zullen zich moeten verhouden ten opzichte van deze polen. Het verhouden tot deze polen creëert spanningsvelden omdat alle polen een ander deel van menszijn benadrukken. De spanningsvelden die tijdens dit onderzoek naar voren kwamen zijn: **Transcendentie** tegenover **immanentie**, **religiositeit** tegenover **rationaliteit** en **openheid** tegenover **identiteit**. Deze drie spanningsvelden zou je vervolgens ook weer kunnen samenvatten tot slechts één spanningsveld: het aanwijsbare, tastbare deel van menszijn (immanentie, rationaliteit en identiteit) tegenover het ontastbare, overstijgende deel van menszijn (transcendentie, religiositeit en openheid).

§ 4.1.3 Het ontladen van spanning

Omdat religieus humanisme zich juist in deze spanningsvelden beweegt, maar zich tegelijkertijd niet naar één enkele pool laat trekken, is er behoefte aan een bepaalde ontlading van de spanning. Het ontladen van spanning gebeurt telkens door een vorm te vinden waarin het spanningsveld als zodanig blijft bestaan, maar wordt ontladen door een alternatief te hanteren. De spanning tussen transcendentie en immanentie kan bijvoorbeeld ontladen worden door het begrip horizontale transcendentie in te voeren. Met dit begrip wordt duidelijk gemaakt dat een gevoel van zin of een appel van het leven in het hier en nu, onder de mensen, kan ontstaan. Deze hoeft niet langer van bovenaf te komen. Hiermee blijft het begrip van transcendentie behouden, maar krijgt het een nieuwe, religieus-humanistische, lading. Een ander voorbeeld voor hetzelfde spanningsveld is de waarde die bij religieus humanisme wordt gehecht aan kunst en schoonheidservaringen. Het gaat hierbij om hele aardse schoonheidservaringen die in de woorden van Christa Anbeek “iemand uit zichzelf kunnen trekken.” Zelf ervoer zij dit in Venetië tijdens een moeilijke periode in haar leven:

“[...] Het is ook raar als je in een soort ontregeling zit dan lijkt alles sterker binnen te komen, maar die kleuren van die huizen daar weerspiegeld in het water, dat was een tweede schoonheidservaring die mij uit mijzelf en mijn pijn trok en daarom noem ik nu ook eigenlijk kunstuitingen want die kunnen mensen helpen om uit zichzelf getrokken te worden.”

Hoewel sommige manieren van ontladen overeenkomen, is in dit onderzoek ook duidelijk geworden dat alle respondenten een eigen manier hebben van het ontladen van spanning. Voor het spanningsveld rationaliteit tegenover religiositeit is dit voor Christa Anbeek bijvoorbeeld het besef van kwetsbaarheid en de verbinding die hieruit kunnen ontstaan. Hiermee wordt het onderscheid tussen goddelijk of aardse van ondergeschikt belang. Dat wat in sommige tradities goddelijk wordt genoemd kan volgens Christa Anbeek juist in het aardse en

menselijke verschijnen. Brecht Molenaar gebruikt op eenzelfde manier de begrippen verwondering en verbijstering. Hiermee probeert zij telkens andere mensen en de aarde niet als vanzelfsprekend te nemen. Koen Holtzapffel draagt Erasmus aan als voorbeeldfiguur: iemand die op vrome wijze zijn rationaliteit gebruikte om de Bijbelse bronnen van het geloof kritisch te onderzoeken en bepaalde vormen van christelijke religiositeit onder kritiek te stellen. Tot slot lijkt Mark Bos spanning te ontladen door opzoek te gaan naar de plekken waar wetenschap en spiritualiteit samenkomen.

Het derde spanningsveld, die van openheid en identiteit, speelt een grote rol in het vakgebied van geestelijk verzorgers: geestelijk verzorgers worden geacht open te staan voor alle gesprekspartners met hun verschillende levensbeschouwelijke achtergronden. Tegelijkertijd wordt door alle respondenten het belang benadrukt van een eigen traditie van waaruit je kunt luisteren, vragen en handelen. Een vergelijkbare spanning speelt zich af bij religieus humanisme dat door de tussenpositie in het levensbeschouwelijk landschap open zal moeten staan, maar tegelijkertijd op zoek lijkt naar een eigen identiteit. Deze spanning wordt bij de remonstranten voornamelijk ontladen door de eigen identiteit te zoeken in verdraagzaamheid en tolerantie. Vanuit humanistische kant wordt de spanning ontladen door kritisch tegenover de eigen traditie te staan en deze bovendien vaak aan te vullen met andere tradities; bij de respondenten in dit onderzoek voornamelijk door middel van de boeddhistische traditie.

§ 4.2 Beantwoording Eerste Deelvraag

Welke kenmerken van het religieus humanisme komen naar voren vanuit een remonstrants perspectief?

Voor de beantwoording van deze deelvraag gebruik ik voornamelijk de informatie uit de interviews met Christa Anbeek en Koen Holtzapffel. Beiden hebben weinig affiniteit met dogmatische vormen van geloof en benadrukken de diversiteit en openheid binnen De Remonstrantse Broederschap. Koen Holtzapffel zoekt de verbinding tussen christendom en humanisme voornamelijk in gemeenschappelijke waarden en de historische wortels waarin Erasmus een belangrijke rol speelt. Christa Anbeek baseert haar religieus-humanistische houding voornamelijk op het begrip van kwetsbaarheid als startpunt van verbinding.

§ 4.2.1 Vrijheid en verdraagzaamheid

Op de website van de Remonstrantse Broedergemeenschap wordt religieus humanisme niet expliciet benoemd als uitgangspunt zoals dat bij Het Apostolisch Genootschap of De Vrijzinnigen Nederland bijvoorbeeld wel gebeurt. Uit dit

onderzoek is echter gebleken dat De Remonstrantse Broederschap zich wel degelijk identificeert met religieus humanisme. Tegelijkertijd werd ook duidelijk dat dit niet voor alle leden hoeft te gelden aangezien de gemeenschap een erg divers ledenbestand kent. De term christelijk humanisme zal voor sommigen misschien passender voelen omdat de remonstranten uiteindelijk toch in een christelijke traditie staan. In deze zoektocht naar een humanistisch christendom is Erasmus een groot voorbeeld: Erasmus was namelijk iemand die kritisch was en net als de remonstranten een tussenpositie in durfde te nemen, een positie die niet altijd makkelijk was volgens Koen Holtzapffel: "Erasmus had uiteindelijk ook niet veel vrienden omdat hij ook in die tussenpositie zat."

De remonstranten hebben een erg diverse gemeenschap met leden die vanuit orthodoxe kringen zijn overgestapt tot aan leden zonder levensbeschouwelijke achtergrond die opzoek zijn naar verdieping op een bepaalde manier: "Ik ben hoogleraar bij de remonstranten en daar heb je, eigenlijk net als bij de humanisten, een heel breed palet van wat meer gereformeerd christelijk naar wat wij dan religieus humanisme noemen" vertelt Christa Anbeek. Zo bekeken is het religieus humanisme best een ingewikkelde term omdat de leden die vanuit een gereformeerd christelijk milieu komen zichzelf niet altijd met het humanisme zullen associëren, mede omdat dit in de volksmond vaak wordt geassocieerd met atheïsme. Aan de andere kant zullen de leden zonder levensbeschouwelijke achtergrond misschien wat moeten wennen aan het woord religieus wat juist weer geassocieerd kan worden met het traditioneel kerkelijke. Hier verschijnt een eerste spanningsveld tussen het meer op transcendentie gerichte christendom dat op spanning staat met een meer immanente humanistische houding. Koen Holtzapffel benadrukt dan ook dat de drempel voor mensen zonder religieuze achtergrond best groot kan zijn omdat ze "[...] niet vertrouwd zijn met de christelijke rituelen en gebruiken en ook niet met de christelijke taal."

"Lang niet alle remonstranten zullen een persoonlijke godsopvatting hebben en de meeste remonstranten zullen Jezus niet zien als iemand die aan het kruis is gestorven voor onze zonden", legt Koen Holtzapffel uit "[...] En daarmee heb je natuurlijk ook vaak een probleem van de traditionele godsdienstige taal. Als je uit de bijbel leest of de liederen die je zingt dan is dat vaak toch in een wat traditionelere taal. Dat zal de ene remonstrant wat meer aanspreken dan de ander." Vanwege deze diversiteit en ook vanwege de eigen geschiedenis, waarin de remonstranten strijd hebben moeten leveren voor vrijheid van denken en geloven, is volgens Koen Holtzapffel verdraagzaamheid één van de belangrijkste waarden bij de remonstranten. Het spanningsveld kan dus als zodanig blijven bestaan, maar vindt een bepaalde ontlading doordat de aandacht wordt gericht op het belang van wederzijdse verdraagzaamheid.

Het gaat volgens Koen Holtzapffel echter wel om een actieve vorm van verdraagzaamheid: “[...] waardoor je niet alleen maar tolereert dat de ander er anders in staat, maar het ook als een positieve verrijking ervaart [...] actief en elkaar in dialoog bevragend en ook oprecht dankbaar zijn voor de andere invalshoek”. Wanneer we tijdens het interview verder ingaan op de verschillen tussen de leden met een meer humanistische en de leden die veel waarde hechten aan de christelijke traditie valt het op dat de verschillende opvattingen, ondanks het uitgangspunt van verdraagzaamheid, een ‘dingetje’ lijken te zijn. Wanneer ik hier naar vraag reageert Koen Holtzapffel niet door deze spanning te ontkennen, maar door het te kenschetsen als iets wezenlijks waartoe een remonstrant zich zal moeten verhouden:

“[...] Dat is dan ook de potentiële spanning die er ook tussen die twee is. Dus je zoekt eigenlijk naar een mooie positieve manier van verbondenheid tussen die twee maar dat gaat niet helemaal zonder scheuren of zonder discussie. De één legt het accent meer op het christelijke en de ander meer op het humanistische en dat zul je altijd houden.”

§ 4.2.2 Kwetsbaarheid en verbinding

Typerend voor de meer vrijzinnige houding van de remonstranten is dat zij geen bindende geloofsbelijdenis hebben. En mocht iemand toch per se een belijdenis willen afleggen dan kan iemand er zelf één schrijven benoemd Christa Anbeek. In 2006 is er door het convent van predikanten een gezamenlijke geloofsbelijdenis geschreven. Deze belijdenis is niet bindend, maar brengt wel tot uitdrukking wat de remonstranten gezamenlijk geloven. Deze belijdenis is anders van toon dan de klassieke belijdenissen. “In plaats van bij God te beginnen, begint deze belijdenis [...] bij de mens en dat wij als mens aan onszelf niet genoeg hebben”. De opvatting dat wij aan onszelf niet genoeg hebben is ook nauw verwant aan de visie van Christa Anbeek op religieus humanisme. Deze start bij het besef dat wij fundamenteel kwetsbaar zijn als mensen:

“Het bestaan doet een appel op jou als mens en dat kan een ander mens zijn maar dat kan ook de natuur zijn [...] En die zit deels ook in die ontregelende ervaringen, het fundamenteel kwetsbare en het gekwetst kunnen worden en dat je mede-verantwoordelijke bent voor elkaar.”

Hoewel het startpunt voor een religieus-humanistische houding dus bij kwetsbaarheid begint eindigt deze hier niet. Zoals in de bovenstaande quote duidelijk wordt doet deze kwetsbaarheid een appel op ons; het geeft ons een verantwoordelijkheid als mens. Een verantwoordelijkheid die uiteindelijk kan leiden tot verbinding. Zo omschrijft Christa Anbeek dat, toen zij aan het werk ging als geestelijk verzorger, zij vooral geïnteresseerd was in hoe mensen in

ontregeling hun weg konden vinden: "Dus ik ging daar werken vanuit het idee: ik kan iets van hen leren en niet andersom". Tijdens dat werk ontdekte ze hoe belangrijk 'echt contact' is wanneer iemand in ontregeling zit. Met andere woorden: ze ondervond hoe belangrijk het is om vanuit die kwetsbaarheid in verbinding te blijven met jezelf, met anderen en met de wereld:

"Dus dat religieus humanisme bij mij bestaat uit die ontregelende ervaringen van mijzelf maar dat ook bij anderen zien en daardoor super doordrongen zijn van hoe kwetsbaar het leven eigenlijk is en van daaruit op zoek gaan naar verbinding."

§ 4.2.3 Gemeenschappelijk reflectie

Daarnaast is religieus humanisme voor Christa Anbeek een houding waarin zij het mensoverstijgende probeert uit te drukken zonder dualistisch te worden. Ze legt uit dat het boeddhisme haar heeft doen inzien dat sommige christelijke voorstellingen nogal dualistisch zijn: "Deze werkelijkheid die niet volmaakt is en daartegenover staat dan een transcendente werkelijkheid die wel volmaakt is; [...] dat heb ik zelf niet". Tegelijkertijd vindt ze de humanistische kijk al snel te menselijk: "Het menselijke is mij al snel te menselijk en daarmee te beperkt. Dus ik vind het prettig om voorbij het menszijn te denken, te voelen en te ervaren". Ze maakt een opmerking dat het in zo'n positie lastig is om niet in vage termen te eindigen dus ik vraag haar of het moeilijk is om een centrum te benoemen van religieus humanisme; een centrum waar het in de kern over gaat:

"[...] ik zou zelf zeggen dat zit hem in bepaalde ervaringen en reflectie op die ervaringen en ik zou daar ook nog bij zeggen: iets van gemeenschappelijke reflectie, die is voor mij wel van belang. Dat autonome en super individuele wat je in sommigen vormen van humanisme, in ieder geval in een bepaalde periode benadrukt werd, dat is het voor mij niet. Het is juist veel meer dat openbreken en dus in contact staan met de hele werkelijkheid. Dus het centrum dat zou toch uiteindelijk de hele werkelijkheid zijn."

Vervolgens verwijst Christa Anbeek naar de filosoof Hannah Arendt. Een belangrijk thema in haar filosofie is het handelend vermogen van de mens; mensen verschijnen aan elkaar en daarin gebeurt iets. De filosofie van Hannah Arendt vorm hiermee een aanknopingspunt om het belang te benadrukken van het delen met elkaar en van daaruit betekenis kunnen geven en opnieuw tot handelen te komen:

"Als je het al hebt over een centrum dan is het in dat menselijke, daar zou iets van dat religieus humanisme plaats kunnen vinden. En dat overstijgt per definitie een individu en tegelijkertijd maakt het mensen tot wie ze zijn. Zo zegt

Hannah Arendt dat ook want dat delen dat maakt eigenlijk ook dat ervaringen betekenis krijgen en dat je daarmee dus een soort richting op kunt denken, ook een morele richting [...] En dan heb je weer dat doen en actie, met daden ook gestalte geven: dan doe je nieuwe ervaringen op en heb je weer die reflectie nodig. Dat zou voor mij religieus humanisme zijn en het doel is dan niet perse het goddelijke.”

§ 4.2.4 Diversiteit en de christelijke identiteit

Koen Holtzapffel benadrukt tijdens het interview dat er nog een onderscheid valt te maken tussen religieus humanisme, christelijk humanisme en bijbels humanisme. Erasmus is een goed voorbeeld van een bijbels humanisme waarin een kritische lezing van de bijbel centraal staat om op die wijze tot een zuiver geloof te komen. Religieus humanisme is de breedste interpretatie van de drie en volgens Koen Holtzapffel hierdoor een begrijpelijke keuze als je werkzaam bent in de geestelijke zorg “maar er zit ook wel een keuze in als je die term neemt. Je kunt het ook wat verengen tot christelijk humanisme en specifieker tot bijbels humanisme”. Als ik hem vraag in hoeverre religieus humanisme dan de lading dekt voor de remonstrantse gemeenschap geeft zijn antwoord opnieuw blijk van de diversiteit van de gemeenschap en de vrijheid van ieders eigen invulling van het geloof:

“Ik vind het belangrijk dat men zich er bewust van is dat er verschillende manieren van koppeling mogelijk zijn en ja dan is het aan ieder zelf om daar een keuze in te maken, kijk de remonstranten zijn van oudsher een vrijzinnig christelijk kerkgenootschap dus daar zit natuurlijk een stukje christelijke identiteit. Persoonlijk zou dan zeggen, als ik de verbinding vanuit De Remonstrantse Broederschap zou maken dat wij een christelijk humanistische kerkgenootschap zijn. Maar ik kan mij voorstellen dat iemand als Christa Anbeek met haar onderzoeken en haar opvatting dat breder zou willen trekken tot religieus humanisme.”

Tot slot benoemt Koen Holtzapffel anti-metafysisch humanisme als een stroming waar religie en humanisme samenkomen. Ook dit lijkt een manier te zijn om het spanningsveld tussen transcendentie en immanentie te ontladen alsook het spanningsveld tussen rationaliteit en religiositeit. Er wordt afscheid genomen van de letterlijke voorstellingen van het christendom, maar daarmee niet van de metaforische of symbolische waarde ervan:

“Dat noem ik dan anti-metafysisch religieus humanisme. Dat is een vorm van gelovig geïnspireerd humanisme wat in ieder geval afscheid neemt van de metafysische begrippen van het christendom, dus God in de hemel of Jezus zijn

hemelvaart en dat dan ruimtelijk voorgesteld. Dat zit natuurlijk toch in veel tradities dus daar moet je iets mee als religieus humanist.”

4.3 Beantwoording Tweede Deelvraag

Welke kenmerken van het religieus humanisme komen naar voren vanuit een humanistisch perspectief?

Voor de beantwoording van deze deelvraag gebruik ik voornamelijk de informatie uit de interviews met Mark Bos en Brecht Molenaar. Beide respondenten hebben een geheel eigen invalshoek op religieus humanisme. Mark Bos geeft aan dat het humanisme voor hem voorop staat en daarom de term humanistische religiositeit preferereert. Vanwege zijn persoonlijke interesse in spiritualiteit noemt hij zichzelf soms ook spiritueel atheïst. Brecht Molenaar legt in haar religieus-humanistische levenshouding een nadruk op ethiek of zoals zij het zelf formuleert: geleefde moraliteit. Voor haar zijn verwondering en verbijstering over de mens en de wereld belangrijke uitgangspunten voor een religieus-humanistische houding.

§ 4.3.1 De spirituele dimensie

Mark Bos heeft na zijn studie aan de Universiteit voor Humanistiek gewerkt voor het Humanistisch Verbond en daarna voor het Humanistisch Vormingsonderwijs. In zijn eigen woorden zit hij dus ‘diep in de humanistische traditie’, maar hij heeft altijd interesse gehad in: “het raakvlak tussen het meer atheïstische denken, wat er vooral in het humanisme centraal staat, en een openheid voor transcendentie, wat toch meer een religieuze levenshouding of een spirituele levenshouding kenmerkt”. Hij merkt op dat er wel eens sprake kan zijn van een generatieverschil omdat de eerste generatie humanisten in Nederland nog echt een losbreken van godsdienst hebben meegemaakt. Ook in het interview met Christa Anbeek wordt het vermoeden van een generatieverschil uitgesproken wanneer zij vertelt over de tijd toen zij nog werkzaam was aan de Universiteit voor Humanistiek. Het viel haar op dat met name studenten open stonden voor spiritualiteit en de wisselwerking met andere levensbeschouwingen. In dit kader spreekt Mark Bos het vermoeden uit dat er een nieuwe tijd aanbreekt voor het humanisme:

“Ik heb het vermoeden dat er nu echt een andere tijd aanbreekt voor het humanisme wat dat betreft. De generatie die hier de beweging heeft gestart is echt van net na de tweede wereldoorlog. De meeste leden van het Humanistisch Verbond zijn ook gewoon ouder en komen nog uit die tijd en hebben echt een losbreken van godsdienst gehad.”

De religieus-humanistische houding van Mark Bos kenmerkt zich voornamelijk door zijn interesse in spiritualiteit. Alsof zijn religieuze opvoeding hem nooit helemaal heeft kunnen loslaten, hoewel het wel hele andere vormen heeft aangenomen, benoemt hij in het interview. Afhankelijk van de context noemt hij zijn eigen levenshouding ook wel eens spiritueel atheïsme. Daar zit volgens hem een bepaalde interne spanning in die vragen oproept en hierdoor uitnodigt tot gesprek. Voor hemzelf is het echter een vanzelfsprekende combinatie waarin de rationele en de ervaringsdimensie van het menszijn samenkomen:

“Ik geloof niet in het goddelijke of een transcendentie die iets doet met ons, dus die invloed uitoefent op ons leven, maar het idee van religiositeit of spiritualiteit staat voor mij voor dat er zoveel...je zou het ook mysterie kunnen noemen, zo van wat weten we weinig en er is nog zoveel aan menselijke ervaring wat ons ontglipt en dat vind ik heel boeiend want het kan wel heel betekenisvol zijn.”

Binnen het raamwerk in afbeelding B beweegt Mark Bos zich duidelijk iets meer naar de spirituele pool van het raamwerk. Spiritualiteit kan bij hem geïnterpreteerd worden als de ontlader van de spanning tussen transcendentie en immanentie en ook tussen religiositeit en rationaliteit. Met zijn term spiritueel atheïsme brengt hij deze beide werelden samen en interpreteert, net als Koen Holtzapffel, dit spanningsveld als positief omdat het vragen ontlokt bij mensen. Mark Bos wijst op het menselijke tekort: we kunnen niet alles begrijpen of vatten en er zal altijd een bepaalde vorm van mysterie onderdeel blijven van het menselijk leven. Dit mysterie is niet altijd in woorden te vatten, maar grijpt terug op een ervaringslaag van de mens. Deze ervaringslaag gaat over een deel van het menszijn dat niet altijd met rationaliteit te verklaren valt:

“Ja dat je die openheid daarvoor cultiveert: openheid voor dat mysterie van het niet weten, maar ook voor een andere laag van menszijn. Spiritualiteit gaat meer over ervaring denk ik dan over waarheden. Dat je daar open voor blijft staan en dat je ook vindt dat het belangrijk is voor je zingeving.”

Brecht Molenaar verwijst ook naar deze ervaringslaag als onderdeel van religieus humanisme: “Dat vonden ze in die traditie van dat religieus humanisme ook heel belangrijk: dat het gevoelsmatig was”. Zelf heeft ze echter minder met deze vorm van religieus humanisme: “ik vind het wel mooi of interessant, maar als het heel esthetisch wordt, bij wijze van spreken ‘zie mij eens opgaan in de natuur’ of ‘wat is het allemaal mooi’, dan denk ik nou dat valt nog te bezien”. Zelf legt zij de nadruk van haar religieus-humanistische houding op een de geleefde moraliteit. Verwijzend naar het boek ‘Een Mantel Met Sterren’ kan zij zich vinden in wat daar wordt omschreven met de woorden ‘deel-zijn-van-een-ethische-orde’.

§ 4.3.2 Verwondering en verbijstering

Het op ethiek gebaseerde religieus humanisme waar Brecht Molenaar over vertelt hangt voor haar nauw samen met de termen verwondering en verbijstering. Geïnspireerd door een artikel van Cornelis Verhoeven is verwondering een belangrijk element in haar opvatting van religieus humanisme. Alleen het kan nooit alleen maar verwondering zijn: “Een soort verwondering: hoe kan het zo zijn dat het zo is, in de mooie zin, maar ook in verschrikkelijke zin”. Als ik in het interview doorvraag naar de betekenis van verwondering in het dagelijks leven, legt ze uit dat het er om gaat om mensen en de wereld niet als vanzelfsprekend te ervaren:

“Steeds proberen een mens te zien en deze niet als vanzelfsprekend te nemen. Dat er überhaupt mensen zijn of dat überhaupt de aarde er is en dat je dan ook denkt: het is er nu eenmaal in z’n mooie kanten en in z’n vreselijke kanten, laten we elkaar maar helpen om er iets van te maken [...] Dat is dus eigenlijk vooral een vorm van doen en zijn, en eigenlijk vooral heel open waarnemen [...]”

Als ik in het interview doorvraag hoe zo’n religieus-humanistische levenshouding vorm krijgt in het dagelijks leven, vertelt Brecht Molenaar over haar werk als geestelijk verzorger en hoe ze in haar werk deze houding probeert te belichamen en dat ze die ruimte ook krijgt op haar huidige werk: “en dan zie ik daar twee mensen zitten roken bij de ingang, dan maak je een praatje en soms duurt het echt anderhalf uur voordat ik mijn kamer bereik en dat kan daar ook”. Ze benoemt dat inhoudelijke gesprekken over het geloof vaak spaarzaam zijn in haar werk, maar dat het haar er meer om gaat te leven en te werken vanuit geloof of levensovertuiging:

“Dat je je beroep eerder ziet als een bepaald ordenen van samenleven, gewoon concreet al door met iedereen een praatje te gaan maken en daardoor die ander even het gevoel te geven dat hij of zij gezien wordt. Dat is voor mij veel wezenlijker dan echt de dingen waar je over praat en waar je dan misschien een wijze raad in hebt of een levensbeschouwelijke visie.”

In die zin toont haar kijk op religieus humanisme overeenkomsten met die van Christa Anbeek die ook de nadruk legt op de verbinding tussen mensen die kan ontstaan en hiermee het spanningsveld tussen transcendentie en immanentie weet te ontladen. Het raakvlak van religie en humanisme ligt vanuit dit perspectief op dat punt waar de verbinding ontstaat:

“[...] Steeds ook het gevecht aangaan tegen eigen angsten en vooroordelen en je steeds weer laten verwonderen en toch ook wel verbijsteren. En ondanks alles proberen verbinding tot stand te brengen op allerlei niveaus [...]”

§ 4.3.3 Het zingevingdiscours

De religieus-humanistische houding van Brecht Molenaar lijkt ook een verzet met zich mee te brengen tegen wat zij het 'zingevingsdiscours' noemt. Ze omschrijft hoe het humanisme in Nederland steeds anti-godsdienstiger werd en hoe gelijktijdig het beroep van geestelijk verzorgers aan verandering onderhevig was. Geloofs- en levensovertuiging moesten volgens haar de afgelopen jaren steeds meer plaats maken voor het neutralere begrip zingeving. Volgens Brecht Molenaar is echter het zingevingdiscours niet neutraal, maar wordt hiermee een neo-liberaal discours geïmporteerd.

"[...] dat is echt een discours wat zich heel erg verspreidt in Nederland en dat gaat eigenlijk over positieve gezondheid en eigenlijk zingeving niet meer als een inhoud maar als een soort gezondheidsvaardigheid ziet [...] voor je het weet worden we een soort psychologen die zingeving behandelen."

De moeite die Brecht Molenaar ervaart met de ontwikkelingen van de afgelopen jaren laat zien dat religieus humanisme voor Brecht Molenaar ook een manier is om kritisch te blijven op de levensbeschouwing van waaruit zijzelf is gezonden als geestelijk verzorger. Het geeft haar ruimte om een accent te leggen binnen het brede spectrum van humanisme. Het spanningsveld tussen openheid en identiteit lijkt een bepaalde ontlading te vinden in het kritisch kunnen blijven naar een traditie en in ruimte vinden om binnen een traditie een eigen positie in te nemen. Hierdoor kan iemand zich identificeren met een traditie, maar tegelijkertijd open blijven. Vergelijkbaar met deze houding van Brecht Molenaar benoemt Mark Bos typerend: "Ik voel me thuis bij het humanisme, maar ik wil ook gewoon een voet buiten de deur houden".

§ 4.4 Beantwoording Derde Deelvraag

Welke kenmerken van een religieus-humanistische levenshouding kunnen van betekenis zijn voor de beroepsgroep van institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers?

Voor het beantwoorden van deze deelvraag gebruik ik zowel de informatie over institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging uit het interview met Hetty Zock als de informatie van de andere respondenten. Telkens is hen gevraagd of en hoe zij een koppeling zagen tussen religieus humanisme en institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging. Hieruit kwam naar voren dat de open houding die nodig is voor een religieus-humanistische levenshouding ook van groot belang is in het vak van geestelijke verzorging. Deze houding is volgens de respondenten echter niet typerend voor institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging, maar eerder voor geestelijke verzorging in het algemeen. Bovendien is door het interview met Hetty Zock duidelijk geworden dat de 'groep'

institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers eigenlijk niet als één groep aan te duiden zijn: “De niet gebonden geestelijk verzorgers dat is een hele diverse groep. [...] men had natuurlijk gehoopt ook daarmee een zuil te creëren voor hen om dat vervolgens te gaan beschrijven, maar zo werkt het niet”. institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging bevindt zich net als religieus humanisme in een tussenpositie waar mensen met verschillende achtergronden zich potentieel in thuis kunnen voelen. Beiden lijken een potentie in zich te dragen om traditie overstijgend te denken en te werken, maar de praktijk laat zien dat dit geen makkelijke positie is in een vakgebied dat is opgedeeld in verschillende levensbeschouwelijke zuilen waarin levensbeschouwelijke identiteit een belangrijke rol speelt.

§ 4.4.1 Openheid

Geestelijk verzorgers zullen altijd een open houding moeten hebben om goed naar het verhaal van de ander te kunnen luisteren. Zo vertelt Hetty Zock dat “als geestelijk verzorger je sowieso, ongeacht je religieuze achtergrond, in zekere zin een vrijzinnige, open attitude moet hebben”. Brecht Molenaar trekt het belang van deze open houding nog breder door te stellen dat alle vormen van zorg eigenlijk vragen om een dergelijke open houding:

“Ik denk dat van alle goede zorgverlening, dus ook geestelijk verzorgers, wordt gevraagd dat ze zich inderdaad om die mensen willen bekommeren en dat je dat alleen kunt doen als je niet heel dogmatisch allerlei groepen uitsluit. Dus je moet een bepaalde ‘vrijzinnige’ spiritualiteit hebben.”

In die zin sluit religieus humanisme heel vanzelfsprekend aan bij het beroep van geestelijk verzorger. In dit onderzoek is namelijk naar voren gekomen dat een religieus-humanistische houding vraagt om een open houding naar verschillende levensbeschouwingen. Zoals eerder benoemd is dit echter geen unieke competentie van religieus humanisme of institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging. Uit dit onderzoek is wel gebleken dat religieus humanisme een bepaalde leemte kan opvullen door de verbinding tussen verschillende levensbeschouwing op te zoeken. Mark Bos benoemt expliciet het belang van religiositeit en spiritualiteit voor humanistisch geestelijk verzorgers en benadrukt het belang hiervan wanneer de dood ter sprake komt:

“Voor zo een groot deel is dat van belang en zeker rond de dood: in de psychiatrie, ziekenhuizen, verzorgingshuizen is de dood een heel belangrijk thema en dan kan het niet anders dan dat je een soort gesprek hebt over wat is er meer dan dit. Als je dan heel hardcore vastzit in er is gewoon niks, je hebt het met het leven te doen, dan denk ik dat je mensen ook niet serieus kunt nemen.”

Dit beeld wordt bevestigd door Christa Anbeek die omschrijft dat een aantal afgestudeerde studenten van de Universiteit voor Humanistiek bij haar kwamen om aan het remonstrantse seminarium zichzelf verder te ontwikkelen:

“Omdat zij het gevoel hadden als ik in de zorg werk of werk met mensen die in hele moeilijke situaties zitten, dat kan ook bij defensie zijn, dan heb ik eigenlijk niet genoeg aan een louter menselijke benadering.”

Vanuit christelijk perspectief benoemt Koen Holtzapffel het positieve effect van het relativerend vermogen dat religieus humanisme met zich meebrengt: “Wat je komt brengen dat je dat op een bepaalde manier ook weer relativeert”. Hij benoemt daarentegen ook het belang om vanuit een bepaalde samenhang met iemand te kunnen spreken en laat hiermee zien dat de veelzijdigheid van religieus humanisme ook een keerzijde kan hebben:

“Als het iedere keer een los velletje uit je zak kunt trekken dan wordt het een beetje ‘u vraagt en wij draaien’. Dat is dan weer het andere uiterste van: ‘ik kom hier met de boodschap en die douw ik u eens eventjes door de strot heen in welke situatie u ook verkeert’”.

In dit citaat wordt duidelijk waar de spanning tussen openheid en identiteit ligt. Alle respondenten erkennen namelijk het belang van een traditie om vanuit te kunnen werken als geestelijk verzorger. Tegelijkertijd wordt er altijd gezocht naar een gemeenschappelijke taal en praktijk waarin meerdere mensen zich kunnen vinden. Daarnaast, zoals Koen Holtzapffel terecht aangeeft, liggen er in het ziekenhuis steeds minder mensen met een uitgesproken levensbeschouwelijke achtergrond. Ook met die mensen wil je als geestelijk verzorger kunnen spreken over existentiële thema's die zich voordoen in de moeilijkeren fasen van het leven.

§ 4.4.2 Voorbij aan identiteit

Levensbeschouwingen en met name levensbeschouwelijke organisaties ontkomen er niet aan een bepaalde identiteit te omarmen. Ergens moet een bepaalde afbakening gemaakt worden waardoor je kunt zeggen ‘dit is humanisme en dit niet’ of ‘dit past binnen het christendom en dit niet’. Bij religieus humanisme lijkt dit identiteitsvraagstuk complexer te worden omdat religieus humanisme de grenzen van tradities juist weet op te rekken. Christa Anbeek omschrijft religieus humanisme dan ook als een binnenruimte waar andere levensbeschouwing aan kunnen staan: “Iedereen gaat zijn identiteit heel erg afbakenen terwijl religieus humanisme een soort binnenruimte zou kunnen zijn waar je vrijelijk in en uit kan lopen”. De aparte huisjes, zoals zij in dit kader de bestaande tradities noemt, kunnen dan aan deze binnenruimte staan, legt ze uit. Ze stelt voor om de aandacht te vestigen op dat wat wij delen als mensen in

plaats van de aparte huisjes te serieus te nemen. Wat wij uiteindelijk delen is volgens haar kwetsbaarheid, ontregelende en helende ervaringen: “Het besef dat het helemaal niet vanzelfsprekend is dat wanneer je in dit bestaan geboren wordt dat je dan een goed leven kunt leiden, maar dat je elkaar daarvoor nodig hebt en medeverantwoordelijk bent.”

Dus de spanning tussen openheid en identiteit vindt in deze visie een ontlasting in het ontstijgen van de levensbeschouwelijke identiteit en daarmee de focus te leggen op de overeenkomsten. Dit gebeurt zonder de bestaande tradities af te wijzen omdat religieus humanisme juist op spanning wordt gehouden door deze tradities.

De verschillende levensbeschouwingen blijven op deze manier van waarde, maar staan in dienst van het gemeenschappelijke. Zou religieus humanisme voorgesteld als een binnenruimte misschien van betekenis kunnen zijn voor de beroepsgroep van institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging? Hoewel het klinkt als een mooi uitgangspunt lijkt dit in de praktijk toch moeilijk te verwezenlijken. Het vakgebied van de geestelijk verzorgers is van oudsher gebaseerd op de zuilen structuur zoals we deze in Nederland kennen. Ondanks de open houding waarin geestelijk verzorgers worden getraind blijft het vakgebied onderverdeeld in verschillende tradities. Voor institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging is nu ook een soort zuil gecreëerd terwijl volgens Hetty Zock deze beroepsgroep in werkelijkheid niet op deze manier in te delen valt:

“Wat ik een beetje zie gebeuren is dat geestelijke verzorging qua organisatie nog vastzit aan die zuilenstructuur. We moeten een moslim en een katholieke en een protestant en we moeten een institutioneel niet-gezonden hebben denkt een organisatie dan. En dan is een institutioneel niet-gezonden een zuiltje [...] maar het blijkt in de praktijk dat het helemaal geen zuil is, maar dat het er dus helemaal doorheen gaat.”

Samenvattend lijkt het erop dat zowel institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging en religieus humanisme worden verleid om hun identiteit af te bakenen en zich te schikken naar het bestaande zuilensysteem. Uit dit onderzoek is echter duidelijk geworden dat beide ook de potentie in zich dragen om juist deze structuren te overstijgen. Hoewel hierbij vermeld moet worden dat dit niet voor elke respondent even sterk of op dezelfde manier geldt. Kijkend naar kenmerken van een religieus-humanistische houding die van betekenis kan zijn voor institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging dan kan er gekeken worden op welke wijze religieus humanisme omgaat met de verschillende spanningsvelden zoals deze zijn beschreven in dit onderzoek. De binnenruimte

waarin naar een gemeenschappelijke taal wordt gezocht waarop verschillende tradities zich kunnen aansluiten zou dan een uitgangspunt kunnen zijn waar opleidingen en de beroepsgroep zich in verdiepingen.

Doorgedacht zou misschien geestelijke verzorging in zijn geheel wel een gemeenschappelijke basis los van alle tradities moeten hebben waarna verder scholing en bijscholing kan plaatsvinden bij één of meerdere levensbeschouwelijke stromingen naar keuze. Tijdens het interview fantaseert Christa Anbeek dan ook hoe geestelijke verzorging in de praktijk anders georganiseerd zou kunnen worden. Geïnspireerd op een bestaande plek visualiseert ze een fysieke binnenruimte waar alle verschillende huisjes aan staan. Op die manier zou geestelijke verzorging ook georganiseerd kunnen worden waardoor de focus wordt verplaatst van de verschillende tradities naar de binnenruimte waar de ontmoeting plaatsvindt: “de één voelt zich wat meer thuis in het ene huis en de ander in het andere, maar het belangrijkste is het plein waar je elkaar ontmoet.”

5. Conclusie

§ 5.1 Beantwoording Hoofdvraag

Welke kenmerken van een religieus-humanistische levenshouding komen naar voren vanuit een humanistisch en een remonstrants perspectief en hoe kunnen deze van betekenis zijn voor de beroepsgroep van de institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers?

De deelvragen, zoals deze zijn behandeld in dit onderzoek, zijn opgedeeld in een remonstrants perspectief en een humanistisch perspectief. Bij de beantwoording van de hoofdvraag zal ik deze uitgangspunten koppelen aan de laatste deelvraag waarbij is gekeken op welke wijze deze perspectieven doorwerken in een visie op institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging. Tot slot zal ik de bevindingen koppelen aan de spanningsvelden zoals deze zijn geïntroduceerd in de inleidende paragraaf van het resultatenhoofdstuk.

In dit onderzoek is duidelijk geworden dat er bij een religieus-humanistische levenshouding verschillende accenten gelegd kunnen worden. Het begrip religieus humanisme lijkt geen strikte afbakening te hebben en geen van de respondenten zag religieus humanisme dan ook als een aparte stroming of levensbeschouwing. Religieus humanisme werd door de respondenten een levenshouding of levensovertuiging genoemd. In dit onderzoek kwamen humanisme, christendom en boeddhisme naar voren als belangrijke inspiratiebronnen voor een religieus-humanistische levenshouding.

Vanuit het remonstrantse perspectief kwamen de componenten openheid en verdraagzaamheid, kwetsbaarheid en verbinding, en gemeenschappelijk reflectie naar voren als belangrijke onderdelen voor een religieus-humanistische houding. Vanuit humanistische perspectief waren dit spiritualiteit, verwondering en verbijstering, en een (zelf)kritische houding. In dit geval kritisch op het zingevingsdiscours. Alle genoemde kenmerken zullen geen vreemde uitgangspunten zijn voor een geestelijk verzorger en zijn op een bepaalde manier verbonden aan het vakgebied. Een religieus-humanistische houding past dan ook op een natuurlijke wijze bij het beroep van geestelijke verzorging. In die zin zouden deze componenten dan ook kunnen doorwerken in een visie op geestelijke verzorging. Zoals al eerder benoemd zijn dit echter geen unieke kenmerken voor een institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorger, maar kenmerken van geestelijke verzorging in het algemeen. Wanneer deze kenmerken gekoppeld worden aan de spanningsvelden, zoals deze geïntroduceerd zijn in dit

onderzoek, kunnen deze kenmerken echter specifiek van betekenis zijn voor institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging.

Door het interpreteren van religieus humanisme als een binnenruimte met verschillende spanningsvelden is duidelijk geworden dat religieus humanisme een levenshouding is waarin op vruchtbare wijze wordt gezocht naar nieuwe manieren om je te verhouden tot deze spanningsvelden. Een dienstbare en essentiële zoektocht binnen het steeds meer diverse levensbeschouwelijk landschap in Nederland. De beroepsgroep van institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging is een relatief nieuwe vorm van geestelijke zorg en zou houvast kunnen vinden in deze religieus-humanistische levenshouding. Het zal de spanningsvelden binnen het beroep en binnen het levensbeschouwelijk landschap niet moeten oplossen, maar het zal wel op zoek moeten gaan naar manieren om spanning te ontladen. Dit kan bijvoorbeeld door aandacht te hebben voor traditie-overstijgende taal en rituelen. Er zal gezocht moeten worden naar levensbeschouwelijke mengvormen tussen transcendentie en immanentie, religiositeit en rationaliteit en tussen identiteit en openheid. Wanneer religieus humanisme zich niet al te veel laat beïnvloeden door de vanzelfsprekende neiging de eigen identiteit in te kaderen dan zal het als een binnenruimte van het levensbeschouwelijk landschap kunnen fungeren. Met een blik op de toekomst zou deze richting voor institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging ook een interessant en mogelijk vruchtbaar uitgangspunt kunnen zijn.

§ 5.2 Terugkoppeling Literatuur

§ 5.2.1 Levensbeschouwelijke dynamieken

Dit onderzoek is gestart met de derde interpretatie van secularisering zoals Charles Taylor (2007) deze omschrijft. Deze gaat er vanuit dat geloof niet verdwenen is uit onze samenleving, maar dat God een optie is geworden naast andere mogelijkheden; en bovendien niet de makkelijkste optie. God is steeds meer op afstand gekomen van de mens wat volgens Ten Kate en Poorthuis (2007) juist heeft gezorgd voor het ontstaan van de theologie. De relatie tussen mens en God wordt namelijk telkens opnieuw bevraagd en onderzocht wanneer deze minder vanzelfsprekend wordt. In de resultaten van dit onderzoek hebben we deze gecompliceerde en reflectieve relatie tot het goddelijke terug kunnen zien. De respondenten in dit onderzoek gebruikten niet zo snel het woord God, maar waren wel op zoek naar manieren om uitdrukking te geven aan dat wat de mens overstijgt of dat wat moeilijk te vatten is in woorden. Het zoeken naar nieuwe manieren tussen transcendentie en immanentie waar Ten Kate (2016) naar aanleiding van het werk van Charles Taylor over schrijft vindt letterlijk plaats in de binnenruimte van het religieus humanisme. In dit onderzoek zijn meerdere voorbeelden terug te vinden waarin dit gebeurt, bijvoorbeeld: aandacht voor de

spirituele dimensie van menszijn, maar ook bijvoorbeeld de schoonheidservaringen die een mens 'uit zichzelf kan trekken' zoals Christa Anbeek omschreef.

Door de axiale wending is volgens Ten Kate (2015) de humanistische grondtrek van onze cultuur ontstaan, gelijktijdig met het ontstaan van de monotheïstische godsdiensten. In deze overgangsfase werd de mens zelf verantwoordelijk en kwam God op afstand van de mens. Er komt vanaf dat moment ruimte voor een wereldbeeld wat Ten Kate in zijn boek *De Vreemde Vrijheid 'de vrijzinnige conditie'* noemt. Hierin is de zin van het leven een voortdurende vraag geworden in plaats van een antwoord. De resultaten van dit onderzoek geven inzicht in een religieus-humanistische wijze van het omgaan met deze vragen. Deze zoektocht is humanistisch omdat het telkens gebeurt op een (zelf)kritische wijze waarin dat wat wordt aangereikt door de traditie niet als vanzelfsprekend wordt aangenomen. Daarnaast gebeurt het telkens in vrijheid waarin de mens zelf op zoek gaat naar zijn eigen antwoorden op het leven. Toch is dit zoeken ook religieus van aard omdat de respondenten telkens openstaan voor dat wat het menselijke bevattingvermogen of de menselijke taal te boven gaat.

Kijkend naar het veranderende levensbeschouwelijk landschap in Nederland wordt duidelijk dat een steeds grotere groep mensen in Nederland niet langer gelovig is. Hoewel sommige auteurs benoemen dat er een steeds grotere groep mensen interesse heeft in een vrijzinnige manier van geloven lijkt dit vooral te slaan op de groep mensen die al religieus georiënteerd zijn. Het SCP stelt namelijk vast dat er vooral scepsis lijkt te ontstaan in de samenleving tegen zowel spiritualiteit als een goddelijke macht. Deze houding is niet verwonderlijk: uit dit onderzoek is gebleken dat een tussenpositie innemen op levensbeschouwelijk gebied vaak niet de makkelijkste optie is. Voor de respondenten uit dit onderzoek is religieus humanisme een bewuste keuze geweest nadat zij zich al langer hadden verdiept in één of meerdere levensbeschouwingen. Een brug slaan vanuit religieus humanisme naar een samenleving die steeds sceptischer tegenover religie en spiritualiteit staat zal hoogstwaarschijnlijk een grote uitdaging zijn.

Vanuit de literatuur is duidelijk geworden dat religieus humanisme, binnen het Humanistisch Verbond in Nederland, sinds de oprichting een rol heeft gespeeld. Vaak als een onderstroom waarover de meningen bovendien uitéénlopen. De respondenten uit dit onderzoek doen vanuit hun levensvisie eigenlijk een oproep om die onderstroom weer serieus te nemen. Voor de één is dat om de lacune van de spirituele dimensie binnen het humanisme te ondervangen, voor de ander om een tegengeluid te kunnen geven richting het zingevingsdiscours dat zich steeds meer lijkt te richten op het maakbare ideaal van positieve gezondheid. Hoewel dit misschien als een tegengeluid klinkt binnen de huidige koers van het

Humanistisch Verbond sluiten ze hiermee wel aan bij oprichter Jaap Van Praag die meende dat elk doorleefd humanisme een religieus humanisme is.

Bij De Remonstrantse Broederschap lijkt religieus humanisme heel vanzelfsprekend te passen bij hun vrijzinnige en verdraagzame visie op geloof. Dat religieus humanisme niet expliciet op hun website wordt aangeduid als het uitgangspunt is niet verwonderlijk: uit de interviews is gebleken dat de groep remonstranten erg divers is en dat de leden die vanuit meer orthodoxe kant instromen zich waarschijnlijk eerder zullen identificeren met christelijke humanisme dan met religieus humanisme. De uitkomst van het onderzoek van De Hart et al. (1997) laat zien dat er een verschuiving lijkt plaats te vinden naar een steeds meer immanent denken in vrijzinnige kringen en dat kan door dit onderzoek worden bevestigd wanneer we het hebben over De Remonstrantse Broederschap. De respondenten uit dit onderzoek interpreteerden de christelijke geloofsvoorstellingen niet als letterlijke of enige waarheid die is opgelegd van bovenaf, maar als door mensen gecreëerd en betekenisvol binnen de wereldlijke context.

§ 5.2.2 Een religieus-humanistische levenshouding

De tussenruimte zoals omschreven door Oostdijk (2019) vormt een gebied tussen de uiterste polen van het levensbeschouwelijk landschap waar het religieus humanisme plaatsvindt. In het theoretisch kader is benoemd dat vrijzinnigen iets rechts van religieus humanisme zijn geplaatst in de schematische voorstelling van Oostdijk (2019) en dat dit een opvallende keuze lijkt. Uit dit onderzoek is echter duidelijk geworden dat dit een logische keuze is: vanuit humanistisch perspectief staat religieus vaak voor een algemeen religieus gevoel waarin verschillende tradities een rol kunnen spelen. Het christendom kan hierin een rol spelen, maar dat hoeft niet. Vanuit remonstrants perspectief zul je toch iets moeten met de christelijke identiteit, benoemde één van de respondenten. In die zin suggereert dit onderzoek ook dat de remonstranten iets meer rechts geplaatst moeten worden in het schematische voorstelling van Oostdijk (2019). Dit schema is aan de hand van dit onderzoek aangevuld door er een humanistische en spirituele pool aan toe te voegen. Hiermee kan er beter recht worden gedaan aan de diversiteit van deze groep doordat het ruimte biedt voor verschillende accenten binnen het spectrum van religieus humanisme.

Zoals eerder benoemd zijn er maar weinig bronnen die expliciet ingaan op religieus humanisme. De bronnen die er wel expliciet op ingaan tonen veel overeenkomsten met de resultaten uit dit onderzoek. Erasmus wordt benoemd als een voorbeeldfiguur vanuit remonstrants perspectief in dit onderzoek. Hij lijkt echter eerder een voorbeeld voor christelijk humanisme dan voor religieus humanisme. Spinoza blijft onbenoemd door de respondenten terwijl andere

denkers zoals bijvoorbeeld: Hannah Arendt, Rosa Luxemburg en Sam Harris wel spontaan genoemd werden. De keuze en de waarde van bepaalde denkers voor een religieus-humanistische houding gaat voorbij aan het doel van dit onderzoek, maar het lijkt de moeite waard om dit verder te onderzoeken.

De religieus-humanistische houding zoals deze naar voren kwam tijdens dit onderzoek toont veel overeenkomsten met de resultaten van het onderzoek van Louis Bouten over de religieus-humanistische houding in Amerika. Een open houding voor het mysterie van het bestaan, een houding van verwondering en dankbaarheid zijn allemaal voorbij gekomen in dit onderzoek. Daarnaast werd het belang benoemd van je één voelen of het gevoel van transcendentie waardoor men beseft wat je ten diepste raakt en inspireert. Vanuit de resultaten van dit onderzoek kan hier een kanttekening bij worden gemaakt: ondanks dat zulke ervaringen soms werden genoemd als belangrijk, kan het belang dat aan deze ervaringen wordt gehecht van persoon tot persoon verschillen. Uit het interview met Brecht Molenaar in dit onderzoek werd bijvoorbeeld duidelijk dat deze ervaringen een minder belangrijke rol speelden in haar visie op religieus humanisme.

Het voorstel van Alma (2018) om levensverkenning als begrip te hanteren in plaats van levensbeschouwing is goed te plaatsen in de context van religieus humanisme. Geen van de respondenten noemde religieus humanisme een levensbeschouwing. Het ging eerder om een houding ten opzichte van de wereld en de mensen; een houding die bovendien door levenservaringen telkens weer beïnvloed kan worden. Een aantal van de kernpunten van een religieus-humanistische houding, zoals Alma (2021) deze benoemt, kwamen terug in dit onderzoek: onze wederkerige afhankelijkheid, het belang van esthetische ervaringen en het uitgenodigd voelen door de wereld in haar destructieve en constructieve creativiteit kwamen allemaal duidelijk naar voren in de interviews. Het dynamisch proces van leren en groeien zoals Alma (2021) deze benoemt kwam minder expliciet aan de orde, maar kan wel teruggevonden worden in het belang van gemeenschappelijke reflectie zoals benoemd door Christa Anbeek. Het begrip 'resonantie' dat Alma (2020, 2021) noemt is nooit in die bewoording benoemd tijdens een interview, maar het voorbeeld van Christa Anbeek over de schoonheidservaring die zij beleefde of de spirituele beleving die Mark Bos tijdens een meditatie retraite ervoer doen suggereren dat dit begrip voor religieus humanisme het onderzoeken waard is.

§ 5.2.3 Koppeling met geestelijke zorg

Volgens onderzoek van Calkhoven et al. (2013) heeft de komst van institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers voor discussie en onzekerheid geleid in het beroepsveld. Er zijn vragen over de levensbeschouwelijke identiteit en het

gebricoleerde karakter van deze groep. Uit het interview met Hetty Zock is gebleken dat deze groep dan ook zeer divers is en dat er daarom eigenlijk niet te spreken is van één identiteit.. Hoewel duidelijk is geworden dat de inhoudelijke bevinden over religieus humanisme op natuurlijke wijze aansluiten bij het vakgebied van geestelijke verzorging heeft dit onderzoek geen directe betekenis van religieus humanisme voor institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging opgeleverd. Dit is te verklaren door de enorme diversiteit van de groep institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers, maar ook door de scope van dit onderzoek: er zijn namelijk geen institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers geïnterviewd voor dit onderzoek.

Echter heeft dit onderzoek wel laten zien dat de religieus-humanistische levenshouding zich buigt over traditie-overstijgende manieren van omgaan met levensbeschouwing. Hierin lijkt een zoektocht plaats te vinden naar de juiste woorden voor existentiële thema's en de juiste interpretatie van levensbeschouwelijke onderwerpen. De religieus-humanistische manier van omgaan met de spanningsvelden binnen het levensbeschouwelijke landschap en de manieren om deze spanning te ontladen kunnen waardevol zijn voor het werk van institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers en institutioneel niet-gezonden verzorgers in opleiding. Het zou een aanknopingspunt kunnen zijn voor verdere ontwikkeling van deze beroepsgroep.

6. Discussie

In dit onderzoek is ervoor gekozen om de onderzoeksvraag af te bakenen door religieus humanisme te onderzoeken vanuit een remonstrants perspectief en vanuit een humanistisch perspectief. Door deze keuze was er slechts ruimte om voor beide perspectieven twee respondenten te interviewen. De vijfde respondent vulde voornamelijk het perspectief op institutioneel niet-gezonden verzorging aan. Hierdoor zijn de resultaten in dit onderzoek overwegend persoonlijke portretten geworden en kan er niet gesproken worden van een verzadiging van de onderzoeksdata. Deze keuze is echter te verantwoorden omdat het slechts een eerste exploratie van religieus humanisme betreft waarin de betekenis van religieus humanisme voor institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging centraal stond.

Deze afbakening heeft er in ieder geval voor gezorgd dat zowel het christelijke als het humanistische perspectief op religieus humanisme is meegenomen. Dit onderzoek geeft aanleiding om te vermoeden dat dit onderscheid ook daadwerkelijk verschillende perspectieven oplevert. Dit kwam duidelijk naar voren door het onderscheid tussen religieus humanisme en christelijk humanisme dat één van de respondenten maakte. Vanuit een remonstrants perspectief heb je namelijk te maken met de christelijke identiteit en geschiedenis van De Remonstrantse Broederschap. Één van de respondenten gaf echter ook aanleiding om te denken dat het onderscheid tussen deze twee perspectieven enigszins artificieel is omdat zij eigenlijk met één been in de humanistische en één been in de christelijke traditie stond.

Verder onderzoek naar de perspectieven vanuit andere tradities, die ook verwant zijn aan het religieus humanisme, zouden meer inzicht kunnen opleveren over deze verschillende invalshoeken. Binnen de christelijke traditie valt te denken aan: Het Apostolisch Genootschap en De Vrijzinnige Gemeente. Een andere invalshoek die het onderzoek naar religieus humanisme zou kunnen verrijken is het perspectief vanuit de islamitische traditie. Op de website van De Humanistische Canon is namelijk te lezen dat de Alevieten een religieus-humanistische interpretatie hebben van het islamitisch geloof¹⁷. Opvallend is echter dat geen van de respondenten de Islam ter sprake heeft gebracht. Vanuit dit onderzoek lijken voornamelijk humanisme, christendom en boeddhisme een belangrijke rol te spelen in het kader van religieus humanisme.

Er is in dit onderzoek gekozen voor een schematische voorstelling waarin de polen atheïsme/anti-godsdienstig, orthodox religieus, humanisme en

---

¹⁷ zie: <https://humanistischecanon.nl/venster/islam-en-humanisme/alevieten/>

spiritualiteit samen een raamwerk vormen. Deze voorstelling is bedoeld om de gevarieerde visies op religieus humanisme van de respondenten weer te kunnen geven. Hoewel dit raamwerk een logisch uitgangspunt was met betrekking tot de informatie uit de interviews, is deze nog niet voldoende uitgewerkt om te veralgemeniseren. De operationalisering van de definities heeft voornamelijk plaatsgevonden vanuit de informatie voorkomend uit de interviews. Een beter doorgronde operationalisering op basis van zowel theorie als praktijk zou kunnen lijden tot een preciezere invulling van dit raamwerk.

Dit onderzoek is uitgevoerd vanuit de opleiding Spiritual Care en vanuit deze achtergrond is er een koppeling gemaakt tussen religieus humanisme en geestelijke verzorging. Dit bleek echter het minst voor de hand liggende deel van dit onderzoek. Hoewel de respondenten in hun antwoorden een aantal suggesties deelden voor deze koppeling werd door de reacties duidelijk dat deze vraag iets te vergezocht was. Dit kan grotendeels verklaard worden door de aard van institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging: zoals Hetty Zock duidelijk maakte zijn institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers eigenlijk moeilijk als één groep te duiden. Door de diversiteit van deze groep was het logischerwijs lastig om een éénduidig antwoord te geven met betrekking tot deze groep. In ieder geval zouden de spanningsvelden en het ontladen hiervan een springplank kunnen zijn voor verdere theorievorming die aansluit bij institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging.

Dat de groep institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers dusdanig divers is impliceert dat meer onderzoek naar deze vorm van geestelijke verzorging gewenst is. Daarnaast is duidelijk geworden dat er nog verder nagedacht moet worden over scholing en bijscholing van institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorgers. Na een opleiding tot institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorger is er geen vanzelfsprekende plek om naar toe te gaan voor verdere spirituele ontwikkeling. De gesprekken over institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging riepen ook vragen op over de inrichting van het vak van geestelijke verzorging in het algemeen. Dit komt hoogstwaarschijnlijk doordat institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging de bestaande kaders heeft opgerekt en hiermee ook vragen omtrent de kern van het vak oproept. Het conceptuele idee van een binnenruimte als kern van de geestelijke verzorging is een mogelijk antwoord op zo'n kernvraag. Dit zou betekenen dat de spanningsvelden van zo'n binnenruimte serieus genomen moeten worden en dat de interactie tussen levensbeschouwelijke tradities steeds meer een centrale rol zal innemen.

Nawoord

Dit nawoord zou ik graag willen gebruiken om nog eens te reflecteren op mijn eigen ontwikkeling gedurende het schrijven van deze scriptie. Ik ben dit onderzoek gestart met het idee in mijn achterhoofd dat het ook iets zou kunnen bijdragen aan mijn eigen ontwikkeling. Na mijn bachelor aan de Universiteit voor Humanistiek en mijn master aan de Vrije Universiteit Amsterdam ben ik vaak nog steeds zoekende op levensbeschouwelijk gebied. Daarom reflecteer ik nog eens op dit onderzoek naar religieus humanisme en wat het heeft kunnen betekenen voor mijn eigen zoektocht. Hiervoor begin ik bij een notitie die ik maakte op negen maart, zo'n twee weken nadat Rusland Oekraïne binnen was gevallen:

“De laatste tijd houdt de oorlog in Oekraïne mij steeds meer bezig. Een scriptie schrijven met een oorlog om de hoek voelt een beetje ongemakkelijk. [...] Wat gaat een mooie humanistische gedachte veranderen aan deze keiharde werkelijkheid? Dat is natuurlijk cynisch gedacht en misschien zit het hem daar juist wel in. Misschien dat het religieus humanisme een poging is om niet cynisch te worden?”

Zoals te lezen in deze scriptie ontstond ook het Humanistisch Verbond (en het Religieus Humanistisch Verbond) in oorlogstijd. In die zin is dit misschien juist een belangrijk moment om te pleiten voor de religieus-humanistische uitgangspunten zoals deze in dit onderzoek naar voren kwamen: verdraagzaamheid, verwondering, verbijstering, gemeenschappelijk reflectie. In tijden dat we met onze rug tegen de muur staan kan juist de kracht ontstaan om opnieuw te bepalen hoe we het anders willen.

Het spreekt mij aan dat de respondenten in dit onderzoek de randen van hun eigen levensbeschouwing exploreren richting een binnenruimte. Ik heb altijd moeite gehad om mij ergens definitief aan te verbinden of het nu gaat over een levensbeschouwelijke gemeenschap of een voetbalvereniging. Misschien dat dit ook te maken heeft met een bepaalde tijdsgeest, want ik zie overal in de samenleving lossere verbanden ontstaan. Maar deze respondenten lieten zien dat je heel goed ergens bij kunt horen en tegelijkertijd een voet buiten de deur kunt houden. Ze laten mij zien dat het ook belangrijk is om je tot een traditie te kunnen verhouden, en dat dit niet hoeft te betekenen dat je het eens bent met alles wat een bepaalde die traditie voorschrijft.

In deze zin kan religieus humanisme ook een verzet zijn of een manier om te laten zien waar jij persoonlijk het accent legt. De vrijheid die de respondenten uit dit onderzoek hierin nemen heeft mij geïnspireerd en doen besluiten om lid te

worden van het Humanistisch Verbond. Het zat al lang in mijn hoofd als een open vraag, maar nu ineens voelde ik ook de vrijheid om het te doen. Het humanistische gedachtegoed staat uiteindelijk het dichtst bij mij. Ik beseft nu dat ik het niet overal mee eens hoeft te zijn om mij toch ergens toe te verhouden. Juist niet misschien. Ik merk dat ik moeite heb met de discrepantie die ik ervaar tussen het open en persoonlijke karakter van geestelijke verzorging en de traditionele manier van het indelen in de verschillende levensbeschouwelijke richtingen. Maar ik ben ook gaan inzien dat een open houding zonder je ergens aan te willen binden ook een schaduwzijde heeft. Het kan er ook voor zorgen dat het steeds moeilijker wordt om je levensbeschouwelijk ergens toe te verhouden. Ik kijk uit naar een toekomst als institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorger waarin religieus humanisme voor mij beslist een rol gaat spelen.

Bibliografie

- Alma, H. (2018). *De kunst van samenleven: Een pleidooi voor een pluralistisch humanisme*. Brussel: Academic & Scientific Publishers NV.
- Alma, H. (2020). *Het verlangen naar zin: De zoektocht naar resonantie in de wereld*. Utrecht: Ten Have.
- Alma, H. (2021). *Waar mogelijk en onmogelijk elkaar raken: Reflecties op geestelijke zorg en religieus humanisme* [oratie]. Geraadpleegd van <https://irp.cdn-website.com/f5bcb999/files/uploaded/211202%20oratie%20Hans%20Alma%20FRT%20met%20intro.pdf>
- Bouten, L. (2007). *Religieus humanisme: inhoud en geschiedenis*. [dissertatie, Universiteit voor Humanistiek]. Geraadpleegd op 8 maart 2022, van: <https://research.uvh.nl/ws/portalfiles/portal/14948271/Full+Text.pdf>
- Cossee, E. H., Leeuwen, T. M. van, & Bosman-Huizinga, M. A. (2000). *De remonstranten*. Utrecht: Kok.
- Dekker, G., Hart, J. J. M. de, & Peters, J. (1997). *God in Nederland 1966-1996* (2. druk). Amsterdam: Anthos.
- Derkx, P. (2008). Inclusief Humanisme. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 11(50) 59-64. Geraadpleegd op 23 februari 2022, van: <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/06/12-50-Inclusief-Humanisme.pdf>
- Hart, J. de, van Houwelingen, P., & Huijnk, W. (2022). *Religie in een pluriforme samenleving: Diversiteit en verandering in beeld Deel 3: Buiten kerk en moskee*. Sociaal en Cultureel Planbureau. Geraadpleegd op 24 maart 2022, van: <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2022/03/24/buiten-kerk-en-moskee>
- Hellemans, S. (2019). *De grote transformatie van religie en van de katholieke kerk*. [afscheidsrede, Tilburg University]. Geraadpleegd op 8 maart 2022, van: https://pure.uvt.nl/ws/portalfiles/portal/41941608/2019_Afscheidsrede_De_grote_transformatie_van_religie_en_van_de_katholieke_kerk.pdf

- Huizinga, J. (1950). *Verzamelde werken Deel 6. Biografie*. (ed. L. Brummel). Haarlem: H.D.Tjeenk Willink & Zoon. Geraadpleegd op 5 april 2022, van: https://www.dbnl.org/tekst/huiz003verz07_01/huiz003verz07_01.pdf
- Kate, L. ten. (2015). *Sacraliteit en seculariteit. Over de complexe relatie tussen humanisme en religie*. In Bossche, M. van de; Coene, G. (ed.), *Vrij(heid) van religie* (pp. 45–84). Brussel: VUB Press. Geraadpleegd op 16 februari 2021, van: repository.uvh.nl/handle/11439/683.
- Kate, L. (2016). *De Vreemde Vrijheid: Nieuwe betekenissen van vrijzinnigheid en humanisme in de 21ste eeuw*. Amsterdam: Sijbbolet.
- Kate, L. ten, Poorthuis, M., & Boender, W. (Red.). (2017). *25 eeuwen theologie: Teksten, toelichtingen*. Amsterdam: Boom.
- Kuijlmán, W. (2001). *Een Mantel Met Sterren: Religieus humanisme in het humanistisch verbond*. Utrecht: Het Humanistisch Archief. Geraadpleegd op 16 februari 2022, van: https://www.uvh.nl/uvh.nl/up/ZmqpfjtJsQB_Kuijlmán__W._Een_mantel_met_sterren__religieus_humanise_in_het_Humanistisch_Verbond.pdf
- Morice-Calkhoven, T. Smeets, W. Lammers, H. (2013). De geestelijk verzorgers van morgen: Een onderzoek onder studenten en alumni van de algemene masteropleidingen. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 16(69) 46-50.
- Oostdijk, M. (2019). *Pioniers en bruggenbouwers: Tussen humanisme, vrijzinnigheid en religies*. Humanistisch Historisch Centrum; Breda: Papieren Tijger.
- Sloterdijk, P. (2021). *Theopoëzie: De hemel tot spreken brengen*. Amsterdam: Boom.

Taylor, C. (2007). *A secular age*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.

Ten Napel-Roos, N., Mathijssen, B., Smeets, W., & Zock, H. (2021). Non-Denominational Spiritual Care Givers and the Development of their Spirituality. *Health and Social Care Chaplaincy*, 9(1). <https://doi.org/10.1558/hsc.40706>.

Flick, U. (2014). *An introduction to qualitative research* (Edition 5). Thousand oaks: Sage.

Bijlage A

Interviewguide, Religieus humanisme

Voorstellen, introductie onderwerp, praktische zaken

- **Betekenis van religieus humanisme**
  - Wat is RH eigenlijk: een levensbeschouwing, houding, filosofie?
  - Wat zijn kenmerken van een religieus-humanistische levenshouding?
  - Welke betekenis heeft RH voor u en op welke manier heeft het waarde voor u?
  - Hoe krijgt dit vorm in het dagelijks leven?
  - Hoe krijgt dit vorm (of zou moeten) in de Nederlandse samenleving en welke meerwaarde ziet u?

- **Religiositeit**
  - Welke rol speelt religiositeit in uw leven?
  - Hoe heeft zich dit ontwikkelt?
  - Hoe is dit uitgemond in een religieus-humanistische houding?

- **Humanisme**
  - Wat betekent humanisme voor u?
  - Hoe krijgt humanisme vorm binnen RH?
  - Wat mist er aan humanisme dat er religieus voor moet?

- **Geestelijke zorg**
  - Welke relatie heeft u tot geestelijke zorg en wat houdt deze volgens u in?
  - Ziet u een verbinding tussen religieus humanisme en ongebonden geestelijke verzorging?
  - Ziet u een meerwaarde van religieus humanisme voor (ungebonden) geestelijke verzorging?

Interviewguide, ongebonden geestelijke verzorging

- Zou u zichzelf willen voorstellen en iets vertellen over uw beroep en uw relatie tot de institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging?
- Zou u iets kunnen vertellen over de ontwikkeling naar en het ontstaan van de beroepsgroep van de institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging?
- Zou u iets kunnen vertellen over de identiteit en levensbeschouwelijke identiteit van de institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorger?
- Wat zijn volgens u de kansen en wat de risico's bij institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging?
- Hoe vindt de toetsing vanuit de beroepsgroep plaats bij institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging en hoe is deze anders dan bij gezonden geestelijke verzorging?
- Hoe ziet de toekomst van ongebonden geestelijke zorg?
  - Hoe ziet deze er idealiter uit?
  - Op welk vlakken moet de beroepsgroep zich nog ontwikkelen?
- Heeft u kennis over religieus humanisme en zo ja wat verstaat u daar onder?
- Kunt u een verband leggen tussen religieus humanisme en ongebonden geestelijk zorg?
  - Wat zijn uw associaties hierbij?
- Zou volgens u religieus humanisme onderdeel moeten zijn van het curriculum en/of de achtergrond van de institutioneel niet-gezonden geestelijke verzorging?
  - Waarom wel/niet?

Bijlage B

Belangrijke codes uit Atlas-TI

